

શ્રી યશોવિજયજી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૨૦૫૫.

ગુર્જરદેશાધ્યક્ષ

‘રાજા વિક્રમાજીત’

કોણુ હતો ?

[ભારતના મોગલકાલીન ઇતિહાસને સ્પર્શતી
સંશોધનાત્મક વિચારણા]

: આમુખ :

શ્રી કે. ડા. શાસ્ત્રી

: લેખક :

શ્રી “પાર્શ્વ”

ગૂર્જરદેશાધ્યક્ષ

સુંદરદાસ 'રાજ વિક્રમાજીત' કોણ હતો ?

[ભારતના મોગલકાલીન ઇતિહાસને સ્પર્શતી
સંશોધનાત્મક વિચારણા]

: આમુખ :

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી

: લેખક :

શ્રી ' પાર્થ '

: પ્રકાશક :

શ્રી આર્યરક્ષિત પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન મંદિર
પાલિતાણા

: વિષય સૂચિ :

- (૧) અર્પણ પત્રિકા .... પૃ. ૩
- (૨) આમુખ (શ્રી કે. કા. સાસ્ત્રી કૃત) .... પૃ. ૪
- (૩) પ્રાક્કથન .... પૃ. ૭
- (૪) કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ
-રાજકીય તવારીખમાં .... પૃ. ૧૭
- (૫) કુંરપાલ અને સોનપાલ
-જૈન સાહિત્યમાં .... પૃ. ૩૭
- (૬) કુંરપાલ અને સોનપાલ એ જ
કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ હતા ? .... પૃ. ૫૨
- (૭) પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદારના
અભિપ્રાયનો અદ્ય અંશ .... જેકેટ

સંવત ૨૦૨૮]

કિંચિત્ ૩૧. ૨)

[સન ૧૯૭૧

: પ્રકાશક :

શ્રી કરમશી ખેતશી ખાના
શ્રી આર્યરક્ષિત પ્રાચ્યવિદ્યા
સંશોધન મંદિર
પાલિતાણા

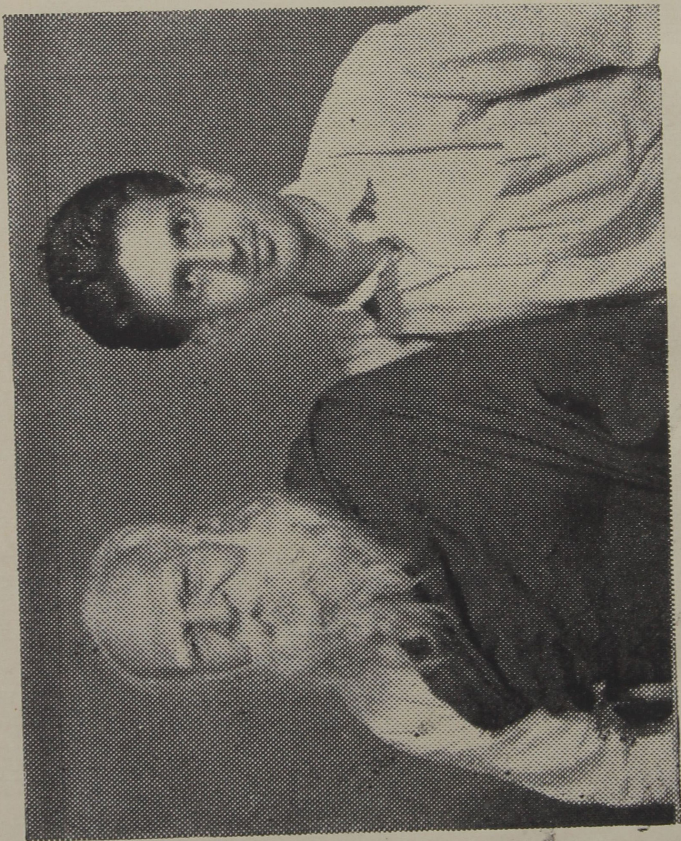
: મુદ્રક :

શ્રી બાલાશંકર કાશીરામ ત્રિવેદી
હરિહર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
૨૬/ સર્વોદય સોસાયટી,
પાલિતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

સંઘપતિ સોનપાલના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રૂપચંદનો આરસનો કલાત્મક પાળિયો
['ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' માંથી]

ભક્તકવિ શિવજી દેવસિંહ મહડાવાલા લેખક સાથે.

અર્પણ—

—કચ્છમાં કેળવણીનો પ્રકાશ ફેલાવનાર.

—સમાજ સુધારણાના આજન્મ લેખધારી,

—‘સદા મગનમે’ રહેના’ના મસ્ત ગાયક,

ભક્તકવિ શ્રી શિવજી દેવશી મહડાવાલાની
પવિત્ર સ્મૃતિમાં.....

—“ પાર્શ્વ ”

આમુખ

ગુજરાતના એક નવલોહિયા સંશોધક ભાઈશ્રી પાર્શ્વને હાથે ‘કુંવરદાસ—સુંદરદાસ’ અને ‘કુંરપાલ—સોનપાલ’ નામના એ ભાઈઓના વિષયમાં અત્યાર સુધીમાં હાથ લાગેલાં સાધનોની એક નાની પુસ્તિકા અહીં રજૂ થાય છે. આ નાની પુસ્તિકાને લેખકે ૧. ‘કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ: રાજકીય તવારીખમાં’ (પૃ. ૧૭ થી); ૨. ‘કુંરપાલ અને સોનપાલ: જૈન સાહિત્યમાં’ (પૃ. ૩૭ થી); ૩. ‘કુંરપાલ અને સોનપાલ એ જ કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ હતા? (પૃ. ૫૨ થી ૬૪) એવાં ત્રણ શીર્ષકો નીચે વિભક્ત કરી પ્રથમના પ્રકરણમાં ‘જહાંગીરનામા’ને કેન્દ્રમાં રાખી ખીજાં સાધનોની મદદથી અકબરના સમયથી લઈ શાહજહાંના બળવા સુધીમાં કુંવરદાસ અને સુંદરદાસે ઉચ્ચ કક્ષાના યોદ્ધાઓ અને મુત્સદ્દીઓ તરીકે જહાંગીરને ભારતવર્ષમાં ઉત્તર, દક્ષિણ અને પશ્ચિમના મુલકોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી સમ્રાટ બનાવવામાં જે તેજસ્વી ભાગ ભજવ્યો હતો તેનું સંક્ષિપ્ત છતાં સપ્રમાણ આલેખન કર્યું છે. એ યુગના ઉચ્ચ કક્ષાના મુગલ સિપાહસાલેહોની હરોળમાં ઊભા રહીને બંને ભાઈઓએ જે બુદ્ધિ અને શક્તિ બતાવી હતી તેનો આમાં ખ્યાલ મળે છે. શાહજહાંએ કરેલા બળવાની નિષ્ફળતા સુંદરદાસના અવસાનને કારણે થઈ એ સુંદરદાસની વીર યોદ્ધા અને મુત્સદ્દી તરીકેની દારકિર્દીને દીપાવી આપે છે.

બીજા પ્રકરણમાં આત્યાર સુધી જેઓનો ઉપયોગ નથી થયો તેવી જૈન પદ્ધતિઓ (સંશોધકને સ્પષ્ટ મતે નવી રચાયેલી લાગતી) અને જૂના સમ્મેતશિખર રાસ વગેરે કૃતિઓની મદદથી કુંરપાલ-સોનપાલ એ બે લાઘ્યોનું જૈન શ્રેષ્ઠીઓ તરીકેનું, એ કરનાં આદર્શ શ્રાવકો તરીકેનું ચરિત તારવી આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સંશોધકને જાણે તે રીતે શ્રી પાર્શ્વે રાસાદિ સાહિત્યના પ્રત્યેક શબ્દને પ્રમાણભૂત માનવા સામે મીઠી ચેતવણી આપી છે એ એમની તટસ્થ બુદ્ધિને યશ અપાવનારી છે. સં. ૧૬૭૧ પછી એ લાઘ્યો વિશે જૈન સાહિત્યમાં કશું નથી મળતું એ સૂચવી શ્રી પાર્શ્વે એ પછીના વર્ષો રાજકારણમાં વિતાવ્યાં હોવાની સંભાવના કરી છે એ અસંગત નથી લાગતું.

‘કુંવરદાસ—સુંદરદાસ’ અને ‘કુંરપાલ—સોનપાલ’ એક હતા કે અન્ય એ પ્રશ્ન લેખકે વિવેકપૂર્ણ રીતે ચર્ચ્યો છે. મારા સદ્ગત મિત્ર શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવે આ વિષયમાં જૂના સમયથી સંશોધન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને છેલ્લે ‘અમદાવાદઃ ગુજરાતનું પાટનગર’ એ એમના યશોદાયક ગ્રંથમાં પણ ચર્ચા કરી બંનેની એકતા સામે વાંધા પણ રજૂ કર્યા હતા એની પણ શ્રી પાર્શ્વે સવિવેક મીમાંસા કરી તોડ કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને જતાં વકીલની પેઢે પોતાનો મુકદ્દમો સિદ્ધ કરવાના મોહમાં ન પડતાં ભવિષ્યમાં સાધનો વિશેષ મળે અને આ કાયડાના ઉકેલની દિશામાં વધુ સંગત માર્ગ લેવાય એ ભાવે શ્રી રત્નમણિરાવના શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરી પુસ્તિકાને પૂર્ણ કરી છે.

શ્રી પાર્શ્વે મૂંઝી રીતે સંશોધન-ક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો છે અને આ પૂર્વે ‘અંચલગચ્છ-દિગ્દર્શન’ અને ‘અંચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા-લેખો’ એ નામના ગ્રંથો આપી એમની સંશોધન-શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે સંશોધકને જાણે તેવી અનાગ્રહિતા એમનામાં છે

એ એમના લવિષ્યના સંશોધન-ક્ષેત્રના એમના માર્ગગ્રહણનું ઊજળું પાસું છે. એમનામાં આંધળી સાંપ્રદાયિકતા નથી એ ગુણ પક્ષે છે, એ માટે એમને અલિનંદન ઘટે છે. આપણા ઇતિહાસમાં ખૂણે ખૂણે હજી ફેટલાયે અણુઝિક્કયા કોયડા પડ્યા છે. શ્રી પાર્શ્વ આ દિશામાં આગળ વધી ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંશોધકોમાં યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થાય એવી આકાંક્ષા.

અમદાવાદ

તા. ૧૨-૧૦-૭૧

}

—કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

નોંધ :—

આ પુસ્તકમાં મૂકેલી પાળિયાની ફોટો-લેઊટ શ્રી રત્નમણિ-રાવના પુસ્તકને આધારે છે આ પાળિયો હાલમાં ક્યાં છે તે વિશે મને કાંઈ જાણવા મળ્યું નથી. કોઈ વિદ્વાન કે જાણકાર તેના અસ્તિત્વ વિશે મને જાણકારી આપશે તો તેમને હું ખાસ ઋણી થઈશ.

—“પાર્શ્વ”

પ્રાકૃત્યન

ભારતના મોગલકાલીન ઇતિહાસમાં અપૂર્વ કીર્તિ પામેલા કુવરદાસ અને સુંદરદાસ નામના બન્ને ભાઈઓ એજ જૈન-સાહિત્યમાં વર્ણવેલા સંઘપતિ બાંધવો કુરપાલ અને સોનપાલ હતા કે કેમ ? એ મહત્વપૂર્ણ બાબતની સપ્રમાણ વિચારણા કરવાનો મેં અહીં અસ્પષ્ટ પ્રયાસ કર્યો છે.

સુંદરદાસની રાજકીય કારકિર્દી તો એ સમયે પુર બહાર ખાલી હતી, અને ખુદ સમ્રાટ જહાંગીરે તેના આત્મવૃત્તાંતમાં એ સંબંધમાં ઘણું ઘણું વિવરણ કર્યું છે: તેની વફાદારી ઉપર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેર્ષાં છે; અને તેના વિદ્રોહથી છંછેડાઈને તેને ખૂબ આકરા શબ્દોમાં ભાંજો પણ છે. તે દ્વારા આ વિષયની ગંભીરતા અને મહત્તા પ્રતીત થઈ શકશે. પરંતુ ખેદની બાબત એ છે કે ઇતિહાસશોનું ધ્યાન આ પ્રશ્ને આકૃષ્ટ થઈ હોવા છતાં આ સંબંધમાં અન્વેષણ કરવાની કાંઈએ તસ્દી લીધી જણાતી નથી.

જૈન-સાહિત્યમાં પણ કુરપાલ અને સોનપાલના ઉત્તર રાજકીય સ્થાનને સૂચિત કરતાં પર્યાપ્ત પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થતાં હોવા છતાં જૈનસંઘ પણ પોતાની આખી વિરલ પ્રતિભાના ભારતવ્યાપી રાજકીય સ્થાનને પીછાનવાનું ગૌરવ સમજી શક્યો નહિ એ શું એકાંચ આશ્ચર્યની વાત છે ?

મોગલ તવારીખના ઉલ્લેખો અને જૈન પ્રમાણોને આધારે મેં આ આખા વિષયને અનુક્રમે ઉપસાવ્યો છે, અને છેલ્લે તેની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરીને તેમાંથી નીકળતું તારતમ્ય તટસ્થતાથી રજૂ કર્યું છે. કોઈ સીધું પ્રમાણ સાંપડતું નથી, પરંતુ બંને વર્ણનોના રસપ્રદ સામ્યને આધારે માત્ર સંભાવના કરી શકાય છે. કુંવરદાસ અને કુંરપાલ તથા સુંદરદાસ અને સોનપાલની અનુક્રમે અભિનતા સિદ્ધ દરતા પહેલાં વિશેષ સમગ્ર પ્રમાણોની આવશ્યકતા તો રહે જ છે.

આ પ્રશ્ન છેલ્લાં પચાસ વર્ષોથી ઐતિહાસિક કોયડા રૂપે લટકતો રહ્યો છે. તે કેમ ઉદ્ભવ્યો, કેમ ચર્ચાઓ ઇત્યાદિ વિશે જાણવું પણ એટલું જ રસપ્રદ છે.

આજથી બરાબર પચાસ વર્ષ પહેલાં આગરાના જિનાલયની પથ્થરોથી ભરેલી ઓરડીમાંથી પથ્થરો બહાર કાઢતાં તેમાંથી એક વિસ્તૃત શિલા-પ્રશસ્તિ નીકળી આવી. પં. સુખલાલજી દ્વારા તેની સૌ પ્રથમ માહિતી મળતાં પ્રો. બનારસીદાસ જૈન તે જોવા ગયેલા, પરંતુ સંજ્ઞેગોવશાત્ તેની પ્રતિલિપિ કરી શક્યા નહોતા. પાછળથી પૂરણચંદ્રજી નાહર દ્વારા પ્રતિલિપિ પ્રાપ્ત થતાં તે આધારે પ્રો. બનારસીદાસે “કુંરપાલ-સોનપાલ પ્રશસ્તિ” નામક એક અભ્યસનીય લેખ “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” (ખંડ ૨, અંક ૧) માં રજૂ કરીને તેનાં જ્ઞાતવ્યો ઉપર ઘણો ઉઠાપોઠ કર્યો. એ પ્રશસ્તિમાં કુંરપાલ સોનપાલને જહાંગીરના ‘અમાયો’ કહ્યા હોવાથી તેઓ જહાંગીરના રાજ્ય સંબંધી ફારસી ગ્રંથો જોઈ ગયા, પરંતુ તેમનાં નામ ઉપલબ્ધ થયા નહિ. આથી લેખના અંતિમ વક્તવ્યમાં તેમણે કુંરપાલ સોનપાલ કે તેમના પિતા ઋષભદાસનાં નામ તત્કાલીન ઇતિહાસમાંથી શોધી કાઢવાનું સૂચન કરેલું.

એ પછી થોડા દિવસો બાદ ગુજરાતના સમર્થ ઇતિહાસવિદ્ રતનમણિરાવ ભીમરાવ જોડે તેમના મિત્રો સાથે દૂધેશ્વર નદી કિનારે

ઉબાળી કરવા ગયેલા ત્યારે ત્યાં ફૂવાના થાળામાં જડેલો આરસનો એક પાણિયો તેમના જોવામાં આવ્યો. સોનપાલના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રૂપ-ચંદની પાછળ તેની ત્રણે પત્નીઓ સતી થયેલી તેના સ્મારક રૂપે એ પાણિયો નિર્માણ પામ્યો હતો. તેની વચ્ચે ચારેયની કલાત્મક મૂર્તિઓ છે, અને ફરતે હાંસિયામાં ઉત્કૃષ્ટ લેખ છે. “કુરંપાલ સોનપાલ સંબંધી કેટલીક હકીકત અને અમદાવાદમાં દૂધેશ્વર આગળથી જડેલો લેખ” નામે વિદ્વાતપૂર્ણ લેખ “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” (ખંડ ૩, અંક ૪,)માં પ્રકાશિત કરીને રત્નમણિરાવે આનુષંગિક અનેક જાણકારીઓ રજૂ કરી. કુરંપાલ સોનપાલ એ જ કુવરદાસ સુંદર-દાસ હતા એવી સંભાવના પણ તેમણે સૌ પ્રથમ વ્યક્ત કરી. તેના સમર્થનમાં કેટલીક તર્કબદ્ધ દલીલો કરી અને સાથે સાથે વાંધાઓ પણ રજૂ કર્યા, જે અત્યંત રસપ્રદ છે. એ પછી વર્ષો બાદ પ્રકટ થયેલા “ગૂજરાતનું પાટનગર: અમદાવાદ” નામક ગ્રંથમાં પણ તેમણે પોતાના એ મતને દોહરાવ્યો.

“ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ” (ખંડ ૪ થો)માં રત્ન-મણિરાવ પ્રસ્તુત વિષયમાં પોતાનો આખરી નિર્ણય જણાવશે એ આપેક્ષિત હતું. પરંતુ દુર્ભાગ્યે જહાંગીરના રાજ્યકાળ ઉપર તેઓ લખવાનું હાથ ધરે એ અરસામાં જ તેમનું નિધન થઈ ગયું અને તેમના દ્વારા વિશેષ પ્રકાશ પાડવાનું કાર્ય બાકી રહી ગયું. તેમના અવશિષ્ટ કાર્ય અંગે ગુજરાતના સમર્થ વિદ્વાન શ્રી કે. કે. શાસ્ત્રીએ ઉક્ત અપૂર્ણ ખંડને અંતે નોંધ્યું કે—“કોઈ સમાનધર્મી જાગે ને આ પૂર્ણ કરે એ ભાવના.” પરંતુ તે સાકાર ન થાય ત્યાં સુધી તો આ સમગ્ર બાબત જેમની તેમ રહે છે.

પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં જે કાંઈ ઉપયોગી હતું તે મેં અહીં રજૂ કરી દીધું છે. આ વિષયને હું ન્યાય આપી શક્યો છું કે નહિ તેનો નિર્ણય વાચકો ઉપર છોડું છું. પરંતુ એટલું તો જણાવી દઉં કે

રત્નમણિરાવની દલીલનો દોર લંબાવવા સિવાય મેં અહીં કશું જ વિશેષ કયું નથી. અમારો મત સ્વીકારાય જ એવો આગ્રહ પણ નથી સેવ્યો.

આ પુસ્તકને શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનનું આમુખ સાંપડ્યું છે તેને હું મારું સદ્ગ્લાન્ય સમજું છું. ગુજરાતના વડીલ ઇતિહાસકાર શ્રી કેશવલાલ હિંમતરામ કામદારે પણ તેમના વિસ્તૃત વક્તવ્યમાં મારા પ્રયાસની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરીને મને ઘણો પ્રોત્સાહિત કર્યો છે. આ બંને સાક્ષરોનો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. મારા મિત્ર શ્રી કરમશી જે. લોડાયા અને શ્રી વીરચંદ કે. ધરમશીએ મને ઉપયોગી સામગ્રી પાઠવીને આ પુસ્તકને પ્રમાણભૂત કરવા માટે જે સહાય કરી છે તે માટે તેમનો આભાર ન માનું તો હું નગુણો જ કહેવાઉં.

અંતમાં કોઈ ઇતિહાસજ્ઞ આ બહુ-અર્થિત વિષય સંબંધમાં વિશેષ સખળ પ્રમાણો શોધી કાઢવા અથવા તો કોઈ સર્વગ્રાહી ઉકેલ સૂચવવા નો પ્રેરણો તો હું મારો બધો શ્રમ સાર્થક થયો ગણીશ.

રાજકોટ

તા. ૨૬-૧૦-૭૧

}

—“ પાર્થ ”

પૂરવણી

લોઢા-વંશવૃક્ષ*

પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી લોઢા-વંશ સંબંધક ઘણી માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. લોઢાઓને અરબસ્તાનના રાજ્યો ‘રાવરાજ’નું બિરુદ આપેલું. તેઓ ઘણા પરાક્રમી હતા અને જ્યારે મહમ્મદ-બિન-કાસિમે ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારે તેમને લગાડવામાં લોઢાઓએ મુખ્યપણે ભાગ ભજવેલો; પહેલેથી જ તેઓ અજમેરના રાજ્યાધ્યક્ષ તરીકે ફરજે બળવતા હતા અને અજમેરનગર પણ તેમણે જ વસાવેલું; મૂળ તેઓ મઢાણો-નાગોરના રાજવી હતા, ઇત્યાદિ બાબતો પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં મહત્વપૂર્ણ હોઈને અહીં સંક્ષેપમાં રજૂ કરી છે:

---

* લોઢા સોલાઅય્યંદ્ર જૌહરી, જયપુરના સૌજન્યથી આ વંશ-વૃક્ષ પ્રાપ્ત થયું છે. તેમાં કેટલાક સ્થાને સખલના થઈ હોય એમ પણ જણાય છે. ઉત્કૃષ્ટ લેખોક્ત નામો તથા ભદ્રગ્રન્થ આધારિત ઉપયુક્ત નામોમાં પણ કેટલાક સ્થાને ફેર પડે છે. લોઢા વંશજો અને તેમનાં કાર્યો ઉપર કોઈ વિદ્વાન વિશેષ પ્રકાશ પાડે એવી આશા છે. સુપ્રસિદ્ધ લોઢાઓનાં મહદ્ કાર્યો ભારતના રાજકીય તેમ જ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવા છે.

૧ પ્રથવી પહાડા	૨૩ જિનપાલ	૪૫ ટીકુમલ
૨ લાખજીસિંહ	૨૪ જગસિંહ	૪૬ રતનપાલ
૩ રામદેવ	૨૫ મધોદેવ	૪૭ મોતીરામ
૪ શ્યામદેવ	૨૬ જાદોદેવ	૪૮ ચંદ્રજી
૫ કેવલચંદ્ર	૨૭ પ્રતાપસિંહ	૪૯ લાલચંદ્ર
૬ ગણેશમલ	૨૮ પૂરજીપાલ	૫૦ શૃંગ
૭ પીરચંદ્ર	૨૯ અમરસિંહ	૫૧ ધનરાજ
૮ રાજમલ	૩૦ લોવટસિંહ	૫૨ વેસરાજ
૯ ધીરદેવ	૩૧ ઉઠસા	૫૩ શ્રીરંગ
૧૦ કલ્યાણદેવ	૩૨ વદનસા	૫૪ રાજપાલ
૧૧ કરજીપાલ	૩૩ હરખસા	૫૫ ઋષભદાસ
૧૨ અભયપાલ	૩૪ ગંગાસા	૫૬ સોનપાલ
૧૩ નીરદેવ	૩૫ જવગીદેવ	૫૭ ચતુર્ભૂજ
૧૪ જાખજીપાલ	૩૬ નીરદેવ	૫૮ સુંદરદાસ
૧૫ નૈનપાલ	૩૭ ખીમંધર	૫૯ સંઘપતિદાસ
૧૬ ચીમનપાલ	૩૮ વિજયરાજ	૬૦ ભવાનીદાસ
૧૭ સૂરજપાલ	૩૯ ભીમરાજ	૬૧ દીપચંદ્ર
૧૮ જવારપાલ	૪૦ પારસા	૬૨ કીરતસિંહ
૧૯ ભીમરાજ	૪૧ વડસા	૬૩ વસંતરાય
૨૦ મોહનસિંહ	૪૨ મીંદરસા	૬૪ અગરમલ
૨૧ અમીપાલ	૪૩ રામસિંહ	૬૫ મુન્નાલાલ
૨૨ અભયપાલ	૪૪ શ્રીપાલ	૬૬ કૂલચંદ્રજી

નોંધ:—સંઘપતિ સોનપાલના સીધા વંશજો હાલમાં આગરામાં વસે છે. અહીં એ બધાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ઉક્ત વંશ-ક્રમાંક સંબંધિત ટિપ્પણ :

ઉપર્યુક્ત વંશજોએ વિવિધ ક્ષેત્રે નામના મેળવી છે, પરંતુ તેમના વિશે સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરીને જ અહીં સંતોષ લેવો ઘટે છે. રાજકીય ક્ષેત્રે તેમણે કેવી ઉન્નત સેવા બજાવી છે તે પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં ખાસ ઉપયોગી બને છે:—

- (૧) તેઓ મૂળ દેવડા-ચૌહાણ-વંશીય, મહાણો-નાગોરના રાજવી હતા એમ ભદ્રગ્રન્થોમાંથી ઉલ્લેખો મળે છે.
- (૨) તેમની શૂરવીરતાના ઉપલક્ષમાં અરબસ્તાનના રાજાએ ‘રાવ-રાજા’નું બિરુદ આપીને તેમને અજયમેર(અજમેર)ની સૂબેદારી આપી. તેમણે અજમેર શહેર વસાવ્યું. વિ. સં. ૭૧૦ માં રૂદ્રપદ્વીગચ્છના આચાર્ય શ્રી રવિપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી તેઓ જિનધર્માનુયાયી થયા એ વિશે પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ થયેલ છે.
- (૩) તેમનાથી લોઢાવંશ ચાલ્યો. મહમ્મદ-બિન-કાસિમના આક્રમણને તેમણે શૂરવીરતાપૂર્વક મારી હઠાવ્યું. તેમને પણ અજમેરની સૂબેદારી મળી. એમનાં પરાક્રમો વિશે પ્રાચીન પ્રમાણો દ્વારા અનેક બાબતો જાણી શકાય છે.
- (૧૨) તેમણે દિલ્હીનો રાજા-કિલ્લો બંધાવ્યો.
- (૨૯) તેમણે ખીકાનેર પાસે લોઢવટ વસાવીને ત્યાં શ્રી આદિનાથ-જિનાલય બંધાવ્યું.
- (૪૩) તેમના બંધુ રિખવદાસના પુત્ર ધનમલ દ્વારા નિર્મિત ધનમહેલ આજે પણ નાગોરમાં વિદ્યમાન છે.

(૫૨) તેમના બંધુ માણેકચંદ દિલ્લીમાં શાહી ઝવેરી તરીકે નિયુક્ત થયા લોઢાઓ ઝવેરી તરીકે ઘણી જ પ્રતિષ્ઠા પામેલા એ પણ અહીં નોંધનીય છે.

(૫૪) તેમણે મોગલ-દરબારમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી.

(૫૫) તેમણે અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિજીના ઉપદેશથી ધર્મોદ્ધોતનાં અનેક કાર્યો કર્યાં: જુઓ ‘અચલગચ્છ-દિગ્દર્શન.’ સં. ૧૬૫૭ માં શત્રુજયનો વિશાળ તીર્થસંઘ આગરાથી કાઢ્યો-સૂરિજીની નિશ્રામાં શત્રુજયગિરિ ઉપર તેમણે શ્રી પદ્મપ્રભુ-જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫૬) કુંરપાલ-સોનપાલે અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ-જીના ઉપદેશથી અનેકાનેક ધર્મ-કાર્યો કર્યાં: જુઓ ‘અચલગચ્છ-દિગ્દર્શન.’

(૬૩) તેમને શાહી જમાનાની પદવીઓ રહી-આગરાના શુદ્ધક વિલા-મના તેઓ વરિષ્ઠ અધિકારી હતા.

(૬૬) તેમણે સં. ૧૯૪૪ આષાઢ સુદિ ૧૦ ના દિને આગરાની દાદાવાડીમાં શ્રી મહાવીરસ્વામી-જિનાલય બંધાવ્યું અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

લોઢાવંશજ્ઞેએ વિક્રમના ૧૬ અને ૧૭ મા શતકમાં આગરામાં અનેક જિનાલયો બંધાવ્યાં અને યાદગાર પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે. એમના પ્રતિષ્ઠા-લેખો હજારોની સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ થાય છે તે દ્વારા જ એમની ધર્મનિષ્ઠા પ્રતીત થાય છે. મોગલ સમ્રાટોએ તેમને માનઅકરામો આપ્યાં છતાંદિ વિષયક ફારસી દસ્તાવેજો થોડાં વર્ષો પહેલાં જ નાશ પામ્યા. જો એમ ન થયું હોત તો આ વિષયમાં અનેક જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ શકત એમાં શંકા નથી.

ગૂર્જરદેશાધ્યક્ષ

સુંદરદાસ 'રાજા વિક્રમાજીત' કોણ હતા ?

ગુર્જરદેશાધ્યક્ષ સુંદરદાસ 'રાજ વિક્રમાજીત' કોણ હતો ?

---

[૧] કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ : રાજકીય તવારીખમાં

સામાન્ય રાજદરબારીમાંથી ક્રમે ક્રમે, એક જ દસકામાં ગુજ-રાતના સર્વેસર્વા બનેલા કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ એ બેઉ બંધુ-ઓનાં પરાક્રમેની કીર્તિગાથા મોગલ-સામ્રાજ્યની તવારીખમાં ભરી પડી છે. સુંદરદાસની રાજકીય કારકિર્દી તો તેથી પણ આગળ વધીને શાહજહાં પુર્રમ-શાહજહાંના વિશ્વાસુ સાથીદાર, અંગત સલાહકાર, તેમ જ ખાસ સેનાપતિ તરીકે વિકસે છે; કાંગરાના અન્યેય દુર્ગના વિજેતા તરીકે તેમાં યશકલગી ઉમેરાય છે; અને શાહજહાંએ તેના પિતા જહાંગીર વિરુદ્ધ બળવો કરેલો ત્યારે વિદ્રોહી સેનાના પ્રમુખ સંચાલક તરીકે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે.

સુંદરદાસની વિશ્લિષ્ટિકાર તેમ જ સેનાપતિ તરીકેની સફળતાઓની પ્રશંસાત્મક નોંધ જહાંગીર તેના આત્મવૃત્તાન્તમાં પ્રસંગોપાત આપે છે. તે જણાવે છે કે શાહજહાંના વફીલ તરીકે સારું કાર્ય કરવાથી સુંદરદાસને 'રાયરાયો'નો ઇલકાબ, તથા 'રાજ વિક્રમાજીત'નો ઇલકાબ પણ આપ્યો. જહાંગીર વિશેષમાં નોંધે છે કે રાજ વિક્રમાજીત (વિક્રમાદિત્ય) હિન્દુઓમાં મોટો રાજ થઈ ગયો છે, તેથી હિન્દુ-ઓમાં તે બહુ માનવાળો ઇલકાબ છે.

પોતાની વફાદારી, રાજનીતિ-કૌશલ્ય અને યુદ્ધ-પદ્ધતિથી સુંદરદાસ જહાંગીરનો કૃપાપાત્ર અમીર બન્યો અને પાંચહજારી સવારનો ઉચ્ચ મનસખ પામ્યો. શાહજહાંના હાથ નીચેના રાજ-પુરુષોમાં તે વખતે તેનાથી વરિષ્ઠ કોઈ પણ નહોતો. x

સમાન બિરુદધારક અન્ય વ્યક્તિઓ.

ફારસી તવારીખકારો વ્યક્તિને તેના બિરુદથી ઉલ્લેખતા હોયને સમાન બિરુદધારક વ્યક્તિઓ વિષે ગોટાળાઓ પણ થાય. ‘રાજ વિક્રમાજીત’ બિરુદ અંગે પણ એવું જ થયું છે; કેમ કે સુંદરદાસ સિવાય એ બિરુદધારક ત્રણ વ્યક્તિઓ એકી સમયે વિદ્યમાન હતી: (૧) પત્રદાસ (૨) બાંધુનો રાજ (૩) માંડપુરનો વાઘેલો રાજ.

પત્રદાસને અકબરે ‘રાયરાયા’નો, અને જહાંગીરે ‘રાજ વિક્રમાજીત’નો ઇલકાબ આપેલો. ગુજરાતમાં બહાદુરશાહે બંડ કરેલું ત્યારે તેને તેણે દાખી દીધેલું. એ પછી તેને ગુજરાતનો સૂબો નીમવામાં આવેલો. જહાંગીરે તેને ખત્રી કહ્યો છે. ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં જહાંગીરની આજ્ઞા લઈ તે પોતાની જાગીરમાં ગયો અને ત્યાં નિવૃત્ત જીવન ગાળ્યું.

બાંધુનો રાજ પણ ‘રાજ વિક્રમાજીત’નો ઇલકાબ ધરાવતો હતો. ઇ. સ. ૧૬૧૦ માં તેણે વિદ્રોહ કરતાં જહાંગીરે તેને પદ-બ્રષ્ટ કરીને તેના રાજ્યનો વહીવટ રાજ માનસિંહના પૌત્ર મહા-સિંહને સોંપેલો. પાછળથી શાહજહાંની બલામણુથી જહાંગીરે તેને ક્ષમા આપેલી.

x “At the time of his death, he had attained the rank of mansabdar of 5,000 and ‘there was no greater officer than he in the Prince’s Service.’ (A History of Gujarat, by M. S. Commissariat, P. 85.)

માંડપુરના દુર્ગનેા રાજ, જેને જહાંગીર વાઘેલો કહે છે, તે પણ રાજ વિક્રમાજીત કહેવાતો. તેણે જહાંગીરને હાથી તથા હીરા-જડિત કલગી નજરાણામાં ધરીને તેની આધીનતા સ્વીકારેલી.

આમ છતાં સુંદરદાસની કારકિર્દી અન્ય ત્રણથી જુદી તરી આવે છે. પત્રદાસની કારકિર્દીના ઉત્તરાર્ધની સાથે જ સુંદરદાસની ભારતવ્યાપી રાજકીય કારકિર્દીનો ઉદય થાય છે. અન્ય બેઉ રાજ-ઓની કારકિર્દી બહુધા એમના રાજ્ય પૂરતી જ મર્યાદિત હતી. બીજી રીતે વિચારીએ તો સુંદરદાસનાં પરાક્રમેા અન્ય ત્રણેય સમાન બિરુદધારક વ્યક્તિઓથી ચડિયાતાં છે.

મેવાડ વિજય

મેવાડ વિજયના વિષ્ટકાર તરીકે સુંદરદાસ મોગલ તવારીખમાં સૌ પ્રથમ પ્રવેશ પામે છે. x ઈ સ ૧૬૧૪ માં માત્ર ત્રેવીસ વર્ષની કુમળી વયે શાહજહાં સેનાધ્યક્ષ તરીકે મેવાડ તરફ કૂચ કરે છે ત્યારે સુંદરદાસ તેના મુખ્ય સલાહકારોની મંડળીમાં સ્થાન પામી ચૂક્યો હોય છે.

મોગલ સામ્રાજ્યના સંસ્થાપક બાબર તથા રાણા સાંગા, તેમ જ સમ્રાટ અકબર તથા મહારાણા પ્રતાપ વચ્ચે અનેક યુદ્ધો ખેલાયાં, પરંતુ મેવાડ અણુનમ રહેલું. તેનું સ્વાતંત્ર્ય હિન્દુઓના સ્વાતંત્ર્યનું દ્યોતક હોઈને મોગલ સમ્રાટોની આંખમાં કણાની જેમ ખૂંચતું હતું. અંતે મહારાણા અમરસિંહે તે ગુમાવ્યું અને મોગલોની આણ સ્વીકારી.

xઆધને અકબરીના ગ્લેડવીનના તરજુમામાં મનસબદારોમાં છેલ્લું નામ સુંદરનું છે. જે આ સત્ય હોય તો સુંદરદાસ અકબરના સમયનો અમીર ગણાય. ખલોકમેનના ભાષાંતર પૃ. ૫૨૬ માં ૪૧૪ મું નામ સુંદરનું છે પણ તેને ઓરિસાનો જમીનદાર કહ્યો છે. એટલે આ અંગે ચોક્કસાઈ કરવી ઘટે છે, કેમ કે બદાયુની કૃત ‘મનતુખેબુતતવારીખ’માં પત્રદાસ વિક્રમાજીતનું નામ છે, પણ સુંદરદાસનું નામ નથી.

શાહીપક્ષે શાહજહાંના દીવાન મુલ્લા શુક્રુલ્લા અને તેના મુખ્ય મદદનીશ સુંદરદાસે સંધિની વાટાઘાટો ચલાવી. સુંદરદાસ તે વખતે “મીર સામાન”નો હોદ્દો ધરાવતો હતો. દીવાન પછીનો એ હોદ્દો ગણાતો. આ હોદ્દાથી તેની કારકિર્દીનો પ્રારંભ થયો.

કોઈ પ્રકારનો દંડ, કર કે ભૂમિ ન આપવાં, મોગલ દરબારમાં સ્વયં મહારાણાને ઉપસ્થિત રહેવામાંથી મુક્તિ, કિન્તુ પાટવી કુંવર કર્ણને ત્યાં મોકલાવવો ઇત્યાદિ શરતો સ્વીકારી મહારાણાએ આધીનતા સ્વીકારી. ખુદ મહારાણાએ સામે ચાલીને શાહજહાંની મુલાકાત લીધી અને કુંવર કર્ણ દરબારમાં ગયો. ચિત્તોડનો ગઢ જીજ્ઞાસુ ન કરવાની શરતે મહારાણાને પરત કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે મેવાડ વિજય થયો. જહાંગીરે એ પ્રસંગે એવી પ્રસન્નતા માણી જાણે કે તેણે ભારત ઉપર સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત ન કર્યો હોય !

આ વિજય શાહજહાંની કારકિર્દીનું પ્રથમ સોપાન હોઈને તેનું મહત્ત્વ ઘણું વધી ગયું, વિષ્ટિકાર તરીકે સારું કામ કરવાથી તેના દીવાન અને સુંદરદાસને અનુક્રમે ‘અફઝલખાન’ તથા ‘રાયરાયા’ના ખિતાબો પ્રાપ્ત થયા, તથા તેમના મનસખમાં પણ વૃદ્ધિ થઈ.*

* “.....Diwan Mulla Shukrulla, whom after the conclusion of this business I dignified with the title of Afzal Khan, and Sundar Das, his major-domo, who after this matter was settled, was honoured with the title of Ray Rayan, to the exalted Court, and represented the circumstances.” (“Memoirs of Jahangir”, Vol I, P. 273, Translated by Rogers, Edited by Beveridge).

દક્ષિણ ભારત ઉપર અધિકાર

મેવાડના વિજય પછી આદિલશાહી, નિઝામશાહી તથા કુતુબશાહી સત્તાઓને નમાવવાનું વિકટ કાર્ય પણ જહાંગીરે શાહજહાંને સોંપ્યું. સામ્રાજ્યના નામાંકિત સરદારોને તેણે દક્ષિણ ઉપર અધિકાર જમાવવા મોકલાવેલા, પરંતુ ત્યાંના સુપ્રસિદ્ધ સેનાધ્યક્ષ મન્નિક અંબરે સૌને નિષ્ફળતા આપી. ઈ. સ. ૧૬૧૭ માં દક્ષિણ ભારતમાં મોગલધ્વજ લહેરાવવાનું માન પણ શાહજહાં ખાટી ગયો.

દીવાન મુલ્લાશુકુલ્લા તથા સુંદરદાસે સંધિની વાટાઘાટો ચલાવી, જે અન્વયે આદિલશાહ સ્વયં શાહજહાંને મળવા આવ્યો તેણે પદર લાખ રૂપીઆના મૂલ્યનું ઝવેરાત, પચાસ હાથી વગેરે આપીને આધીનતા સ્વીકારી. કુતુબશાહે એટલા જ મૂલ્યની ભેટો આપીને સંધિ કરી. મલિક અંબરે અહમદનગર તથા અન્ય દુર્ગો સોંપી દીધા તથા બાલાઘાટનો જીતેલો પ્રદેશ પણ પરત કર્યો આ પ્રમાણે દક્ષિણમાં શાંતિ સ્થાપીને શાહજહાં પાછો ફર્યો.

આ વિજયથી શાહજહાંનું સ્થાન સામ્રાજ્યમાં ઘણું વધ્યું. રાજસિંહાસન પાસે ખુરશી ઉપર બેસવાને તેને અધિકાર મળ્યો, જે તૈમૂરી વંશ-પરંપરામાં કોઈને પણ મળ્યો નહોતો. તેની સાથેના અમીરો ઉપર પણ ઘણી કૃપાઓ કરવામાં આવી. સુંદરદાસની વિષ્ટિકાર તરીકેની કામગીરીની ઘણી પ્રશંસા થઈ અને તેને “રાજા વિક્રમાજીત”નો ગૌરવપ્રદ ઇલકાબ પ્રદાન થયો.+ તેના તથા દીવાનના મનસખમાં પણ વૃદ્ધિ થઈ.

+ “As Afzal Khan and Ray Rayan had performed the duties of Wakils to my son Shah Jahan in a becoming manner, I raised them both in mansab and honoured Ray Rayan with title of Bikramajit, which among Hindus

ગુજરાતનો વહીવટ

ઈ. સ. ૧૬૧૮ ના પ્રારંભમાં જહાંગીર શાહજહાં સાથે ગુજરાતમાં આવ્યો અને તેણે મેવાડ અને દખ્ખણના વિજયના બદલામાં એ પ્રદેશ શાહજહાંને જાગીર રૂપે આપ્યો. દુર્ભાગ્યે તેમને ગુજરાતનું હવામાન અનુકૂળ ન લાગ્યું. શાહજહાં તો બહુ જ બીમાર પડી ગયેલો. આથી વર્ષાઋતુ બાદ તેઓ સૌ કંટાળીને વિદાય થયા.

શરૂઆતમાં શાહજહાંએ રસ્તમખાનને નાયબ સૂબો નીમીને તેને ગુજરાતનો વહીવટ સોંપેલો, પરંતુ જહાંગીરને આ નિમણૂક પસંદ નહોતી આવી. આથી તેણે પોતાના વિશ્વાસુ સાથીદાર સુંદરદાસને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નિયુક્ત કરીને તેને ત્યાંનો વહીવટ સુપરત કર્યો. Δ અને પોતે માળવામાં રહેવા આવ્યો ગયો, જ્યાં તેણે રસ્તમખાનને પણ પોતાની પાસે તેડાવી લીધો. સત્તાવાર રીતે સૂબા તરીકે તો શાહજહાંનું નામ જ આવે છે, કિન્તુ વાસ્તવમાં

is the highest title. In truth he is a servant worthy of patronage.” (“Memoirs of Jahangir” Vol. I, P. 402.)

દીવાન મુલ્લા શુકુલ્લા ઘણો જ અબ્યાસી હતો, અને સુંદરદાસ રાજનીતિજ્ઞ. બન્ને વિષ્ટિકારો તરીકે ખાસ પંકાયેલા હતા. દીવાને ઈશિદતખાન પછી જીવનના અંત પર્યંત “દીવાને-કુલ”નો હોદ્દો શોભાવેલો. પ્રધાનમંત્રી પછીનું તે સ્થાન ગણાતું. કોષ વિભાગના પ્રધાન તરીકે બધા જ મહત્વના દસ્તાવેજો ઉપર તેની સહી થતી.

Δ “I had granted the Subah of Gujarat, the abode of Sultans high Dignity, to Bi-daulat as a reward for his victory over Rana....Sundar the Brahman, administered and protected the country.” (“Memoirs of Jahangir”, Vol. II, P. 261).

તેણે સૂબા તરીકે ગુજરાતમાં ઝાઝો સમય નિવાસ કયો હોય એમ જણાતું નથી પોતાના પ્રતિનિધિ સુંદરદાસ અને દીવાન મુહમ્મદ સફીથી જ તેણે કામ ચલાવ્યું છે.

સુંદરદાસનો ભાઈ કુંવરદાસ જે પહેલાં ગુજરાતમાં દીવાન તરીકે રહી ચૂક્યો હતો, તેની નિમણૂક પણ ઈ. સ. ૧૬૧૮ માં માળવાના દીવાન તરીકે કરવામાં આવી. જહાંગીર તેના ‘રાય’ ઇલકાબનો ઉલ્લેખ કરે છે.* પાછળથી તે સુંદરદાસની અનુપસ્થિતિમાં તેના સ્થાને પણ નિભાય છે.

પોતાના રાજવહીવટ દરમિયાન^x સુંદરદાસે ઉત્તર ગુજરાતમાં ડાળીઓની ટાળીઓ, જે વર્ષોથી લોકોને ત્રાસ આપી રહી હતી, તેને જેર કરી. તેણે કડકાઈથી ગાય અને ભેંસનો વધ પણ અટકાવ્યો. તે વખતના અંગ્રેજ વેપારીઓ પોતાના હેવાલમાં નોંધે છે કે એ પ્રતિબંધને કારણે ગાય-ભેંસનું ચામડું, જે પેર્સીંગ માટે વપરાતું, તે મળવું મુશ્કેલ બન્યું. તેઓ વિશેષમાં જણાવે છે કે જો કે સુંદરદાસનો અમલ રસ્તમખાન કરતાં તો ઓછો જુલમી હતો, પરંતુ તેને બોલાવી લેવામાં આવેલો ત્યારે અંગ્રેજ વેપારીઓ ખુશ થયેલા, કેમ કે તેની વિરુદ્ધમાં તેમને ઘણી ફરિયાદો હતી.+

* “Rai Kanhur, who was formerly Diwan of Gujarat, was chosen for the diwanship of Malva” (“Memoirs of Jahangir”. Vol. II, P. 16.)

^x કામિસેરિયેટ “હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાત” (વૉ ૨, પૃ. ૧૯)માં સુંદરદાસનો વહીવટ ઈ. સ. ૧૬૨૨ માં કહે છે તે વિચારણીય છે. ઈ. સ. ૧૬૧૮ સંબંધિત ઉલ્લેખમાં સુંદરદાસને શાહજહાંએ ગુજરાતમાં નીમેલો એ વિશે ખુદ જહાંગીરે તેના આત્મવૃત્તાંતમાં નોંધ લીધી છે તે સૂચક છે, જુઓ Memoirs, વૉ ૨, પૃ. ૧૯.

+ “English Factories,” Ed. by Sir W. Foster, PP. 110, 153.

કાંગરા દુર્ગના વિજેતા

કાંગરાના સુપ્રસિદ્ધ કિલ્લા ઉપર વિજય મેળવવા અકબરના સમયથી જ પ્રયત્નો ચાલેલા, પરંતુ સફળતા મળેલી નહિ. આથી ખુદ શાહજહાંએ જ આ કાર્ય પોતાના ઉપર લઇ લીધું. રાજા બાસુના પુત્ર સૂરજમલને મુહમ્મદ તકી સાથે કાંગરા મોકલાવવામાં આવેલો. પરંતુ સૂરજમલે પડ્યંત્રપૂર્વક તકીને હાંકી કાઢી દુર્ગ ઉપર પોતાનો અધિકાર કરી લીધો. આથી સુંદરદાસને સસૈન્ય ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો.

વિદાય વખતે સુંદરદાસે જહાંગીરને દસ હજારની કિંમતનું હીરા-જડિત આભૂષણ ભેટ ધર્યું. સમ્રાટે તેને શોભતો પોશાક અને તલવાર આપી તેનું બહુમાન કર્યું, તથા પંજાબમાં જાગીર ન હોવાથી શાહજહાંની ભલામણથી સુંદરદાસને બરહના પરગણાની સારી ઊપજવાળી જાગીર પણ આપી. △

સૂરજમલે સુંદરદાસને સંધિની વારાઘાટ કરવા પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તેની કોઇ પણ તરકીબમાં ન ફસાતાં સુંદરદાસે યુદ્ધની તૈયારી કરી. તેના મઉ અને મુહરી દુર્ગો કબજે કરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૨૦

△ “ Raja Bikramajit who was one of his principal officer, with 2000 horse who were present of his private attendents....were appointed to the duty. As the hour of departure was fixed on this day, the aforesaid (Bikramajit) presented as an offering a rosary of emeralds of the value of Rs. 10,000. He was honoured with the gift of a dress of honour and a sword, and took his leave for this duty. As he had not a jagir in that Subah, my son Shah Jahan asked

માં કાંગરાના દુર્ગને ઘેરી લેવામાં આવ્યો અને એક વર્ષ અને બે મહિનાના ઘેરા બાદ તેના ઉપર પણ વિજય મેળવવામાં આવ્યો. એ પછી સરજમલે નાસ-ભાગ કરી, પરંતુ સુંદરદાસે તેનો પીછો કરી તેનાં બધાં જ સ્થાનો ઉજ્જડ કરી દીધાં.

વિજયના સમાચાર સાંભળીને જહાંગીરે ઘણી ખુશી મનાવી. તેણે કાંગરાનો વહીવટ સુંદરદાસને સોંપીને ફરમાન દ્વારા તેનું ગૌરવ વધાર્યું. + એ અરસામાં પુનઃ દક્ષિણ ભારતમાં યુદ્ધ આવી પડ્યું. આથી જહાંગીરે સુંદરદાસને આજ્ઞા પાઠવી કે રાજા બાસુના અન્ય કુંવર જગતસિંહની વર્તણૂક જો વફાદારી ભરી લાગે તો ત્યાંના વહીવટ તેને સોંપવો. એ પછી શાહજહાંની આજ્ઞાથી દુર્ગને કબ્જો સોંપીને સુંદરદાસ દક્ષિણના યુદ્ધમાં ભાગ લેવા ગયો.

કાંગરાના અભેદ દુર્ગ ઉપર આજ દિવસ સુધી કોઈ પણ મુસલમાન બાદશાહનો અધિકાર થયો ન હતો. જહાંગીરે આ વિજય વિશે તેના આત્મ-વૃત્તાંતમાં વિગતવાર નોંધ લીધી છે, જે દ્વારા આ વિજયની મહત્તા સમજી શકાશે. કાંગરા વિજેતા તરીકે સુંદરદાસનું સ્થાન હવે અબ્બેડ બની ગયું.

દક્ષિણ ભારત ઉપર ચડાઈ

દક્ષિણનાં રાજ્યોએ અગાઉ સંધિ કરેલી, પરંતુ કાંગરાના

for him as a jagir the pargana of Barhana, the revenue of which was 2,200,000 of dams, which he himself (? Shah Jahan) held in am.” (“ Memoirs of Jahangir ”, Vol. II, pp 25-6.)

+ “ ....in reward for this becoming service I ordered drums for the Raja, and a fateful farman was issued from the Sovereign of wrath....” (Memoirs, Vol. II, p. 75.)

યુદ્ધમાં મોગલ સેના રોકાઈ હોઈને, તથા જહાંગીરની કાશ્મીરની સહેલગાહના સમાચાર મળતાં જ મલિક અંબરે અહમદનગર અને બિરારના પ્રદેશો પુનઃ કબ્જે કરી લીધા. આથી જહાંગીરની આશાથી શાહજહાં ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં ત્રીસ હજારના સૈન્ય સાથે માંડૂ થઈને બુરહાનપુર દૂર કરી ગયો.

મોગલ સૈન્યના પાંચ વિભાગોના સેનાપતિ આ પ્રમાણે હતાઃ (૧) દારાબખાન (૨) અબ્દુલ્લાખાન (૩) અબુલહસન ખ્વાજા (૪) રાજા ભીમ (૫) સુંદરદાસ. પ્રકટરૂપમાં દારાબખાન સેનાધ્યક્ષ હતો, પરંતુ વાસ્તવમાં તમામ પ્રબંધ સુંદરદાસના હાથમાં હતો *

વિશાળ મોગલ સેના સામે મલિક અંબર ટકી શકે એમ નહોતો. આથી અંતે તેણે હાર સ્વીકારીને સુલેહ માટે પ્રાર્થના કરતાં તેના દૂતોએ સુંદરદાસ સાથે સંધિની વાટાઘાટ ચલાવી. સુંદરદાસ ખડકપૂર્ણ નદીને કિનારે તમુરની કસ્યામાં આવી પહોંચ્યો.

* કાઝીની કૃત “પાદશાહનામા”ના આધારે શાહી સેનાના ચાર વિભાગો હતા એમ બનારસીપ્રસાદ સક્સેના તેમના History of Shah Jahan, Delhi માં નોંધે છે. તેમાં દારાબખાન અને રાજા ભીમનાં નામો નથી, જુઓ :—“ He (Shah Jahan) left Mandu on March 25, 1621 and proceeded in battle array towards Burhanpur. Abdullah Khan commanded the advance guard, Raja Vikramajit the right, Abul Hasan the left and the centre was under the personal command of the Prince.”

“પાદશાહ નામા” શાહજહાંની શરૂઆતની કારકિર્દી માટે કારસીમાં પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે. આવા ઉપયોગી ગ્રંથનો અનુવાદ કરવાનું પણ કોઈને સ્મરણ નથી !

ત્યાં શાહજહાંની આજ્ઞાથી દુર્ગનેા પાયો નાખવામાં આવ્યો અને તેનું જફરનગર નામાલિધાન થયું. ત્યાં થયેલી સંધિ અન્વયે કુતુબશાહી અને આદિલશાહી સુલતાનોએ પચાસ લાખ રૂપીઆ દંડના આપ્યા, તથા મલિક અંબરે જે ભૂમિ અધિકૃત કરેલી તે પુનઃ પાછી સોંપી દીધી. આ પ્રમાણે દક્ષિણનેા ઊકળતો ચરુ શાંત થયો.

કંદહાર ઉપર હુમલો

ઈ. સ. ૧૬૨૨ માં દક્ષિણમાં યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે જ સમાચાર આવેલા કે ધરાનના શાહ અખ્મદાસે કંદહાર ઉપર હુમલો કર્યો છે. આથી જહાંગીરે શાહજહાંને આજ્ઞા મોકલાવી કે તે સીધો સૈન્ય સહિત કંદહાર જાય. આજ્ઞાનુસાર શાહજહાંએ ત્યાં જવા પ્રયાણ કર્યું. બુરહાનપુરને માર્ગે સુદરદાસ, જે દક્ષિણની સંધિ પ્રમાણે ધન લઇને પાછો આવી રહ્યો હતો, તે મળ્યો. તેની સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા બાદ શાહજહાંને સમજાયું કે કંદહાર જવું એટલે ભારતથી વર્ષો સુધી અળગા રહેવું બરોબર છે. વળી જે નિષ્ફળતા મળે તો તેની પ્રતિષ્ઠા પણ ઝંખાય.

આ અરસામાં જહાંગીર સતત મદ્યપાન અને વિષય ભોગને કારણે સ્વાસ્થ્ય ગુમાવી બેઠો હોઇને રાજની કુલ લગામ તેની બેગમ નૂરજહાંના હાથમાં ચાલી ગયેલી, જે જહાંગીરના નાના પુત્ર શહર-યારની પક્ષકાર હતી. આથી શાહજહાંએ કંદહાર જતા પહેલાં કેટલીક શરતો મૂકી. પરંતુ તે નામજૂર થઇ જહાંગીર અને શાહજહાં વચ્ચે આ બાબતમાં સતત પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો, પરંતુ કાંઈ વળ્યું નહિ. અંતે જહાંગીરે તેના પિતા વિદ્વદ્ બળવાનો જે રાહ લીધેલો, તેને શાહજહાં પણ અનુસર્યો અને બળવાની ચિનગારી ચાંપી.

વિદ્રોહની આંધિ

શાહજહાંએ બળવાનો પ્રબંધ એવી રીતે કર્યો કે જેથી સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર ઉપદ્રવ મચી જાય રાજ બામૂના પુત્ર જગતસિંહને

તેણે વિદ્રોહ કરવા કાંગરા મોકલ્યો અને પોતે પૂર્ણ શક્તિ સાથે માંડૂથી આગરા તરફ ઝડપથી આગળ વધ્યો.

ગુજરાત, માળવા અને દક્ષિણના પ્રાયઃ બધા જ અમીરો, જેઓ શાહજહાંની આજ્ઞામાં મૂકાયા હતા, તેઓ વિદ્રોહમાં લગ્યા. વયોવૃદ્ધ ખાનખાનાં, જે જહાંગીરનો શિક્ષક રહી ચૂક્યો હતો તથા જેણે અકબરના સમયમાં ત્રણ પ્રસિદ્ધ યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને સામ્રાજ્યને વિસ્તારેલું, તે પણ તેમાંનો એક હતો. જહાંગીર પોતે તેના આત્મવૃત્તાન્તમાં કબૂલે છે કે જો બળવા પક્ષના અમીરોની નામાવલી આપવામાં આવે તો ઘણું લંબાણ થાય !

પ્રકટ રીતે વિદ્રોહી સેનાનો સરસેનાપતિ ખાનખાનાંનો પુત્ર દરાબખાન હતો, પરંતુ વાસ્તવમાં સુંદરદાસ જ તેનો પ્રધાન સંચાલક હતો. x જહાંગીરે બળવાનું દોષારોપણ તેના ઉપર જ ક્યું છે. તેના ચડાવ્યાથી શાહજહાંએ બળવો કર્યો હતો એમ જહાંગીર માને છે, અને એટલે જ પોતાના ચરિત્રના ઉત્તરાર્ધમાં તે સુંદરદાસને ઠેઠ સુધી લાંડતો રહે છે. નૂરજહાં પ્રત્યેની તેની આસક્તિથી તેનો દોષ તે કાઢી શક્યો નહિ. ખરેખર તો નૂરજહાંની ઉસ્કેરણીથી જ શાહજહાં બળવાનો રાહ લેવા પ્રેરાયેલો Δ સુંદરદાસે તો તેના યોગ્ય સલાહકારની માત્ર ફરજ જ બજાવી હતી.

એકાએક વિદ્રોહ થતાં તથા વિદ્રોહી સેના પાટનગર તરફ ઝડ-

x “ Although nominally the command was in the hands of the wretch (bar-gashta-i-ruzgar) Darab, yet in reality the leader and the centre of the whole affair was Sundar, of evil deeds.” (“ Memoirs of Jahangir ” Vol. II, P. 253.)

Δ મુહમ્મદ ખાન કૃત “ મિરાત-ઈ-અહમદી ” માં નૂરજહાંને જ દોષપાત્ર ગણાવાઈ છે. જુઓ લોખંડવાલાનું લાપાંતર પૃ. ૧૭૦.

પથી આગળ વધી રહી છે તે જાણીને જહાંગીર દ્વિધામાં પડી ગયેલો. યુદ્ધ માટે સેના પણ તૈયાર નહોતી. પરંતુ નૂરજહાંએ સમયસૂચકતા દર્શાવીને બિહારથી પર્વેઝને સસૈન્ય આવી જવા આજ્ઞા મોકલાવી મારવાડ, આમેર, કોટા, ખૂંદી વગેરે સ્થાનોથી રાજાઓ અને રાજપૂત સરદારોને પણ નિમંત્ર્યા. મહોબતખાનને કાબૂલથી તેડાવીને તેને સેનાપતિ નીમ્યો.

શાહી સેનાને તૈયારી માટે સમય મળી જાય તે માટે મૂસવીખાનને શાહજહાં પાસે મોકલાવીને વાટાઘાટો ચલાવવાનું તર્ક રચવામાં આવ્યું. ઉભય પક્ષો વચ્ચે ફતેહપુર સિક્રીમાં લાંબાણુપૂર્વક ગુફતેગો ચાલી. તે અન્વયે શાહજહાંના દૂત કાઝી અબ્દુલ અઝીઝને જહાંગીર પાસે મોકલાવવામાં આવ્યો. પરંતુ શરતો સાંભળીને કાઝીને કારાગાર ભેગો કરી દેવામાં આવ્યો! એ પછી વાટાઘાટોનાં દ્વાર બિડાઈ ગયાં.

આગરાની લૂટ

ઉભય પક્ષો લડાઈ માટે સંપૂર્ણ તૈયાર થઈ ચૂક્યા હોઈને હવે વાતાવરણમાં ગરમી આવી અને લશ્કરી હિલચાલ પણ ત્વરિત બની. શાહજહાં ઠેઠ આગરા પહોંચી ગયો. દુર્ગાધ્યક્ષ એતખારખાને દુર્ગનાં દ્વારો બંધ કરી દીધાં, પરંતુ શાહજહાંની આજ્ઞાથી સુંદરદાસ નગરમાં સસૈન્ય પ્રવેશી શકવા સમર્થ થયો અને તેણે આગરા લૂટી લીધું. શાહીકાષ ઉપરાંત જહાંગીરના આગેવાન અમીરોનાં ઘરમાંથી અઢળક સંપત્તિ હાથ કરવામાં આવી. એકલા લશ્કરખાનના ઘરમાંથી જ નવ લાખ રૂપીઆની સંપત્તિ મળી આવી. જેની જેની પાસે સારી સંપત્તિ હોવાની અશંકા હતી, તે બધાને સુંદરદાસે લૂચ્યા અને જે કાંઈ લઈ શકાય એવું હતું તે બધું લઈ લીધું. x

x “ He sent to Agra his servant Sundar, who was the ring leader of the people of error and

એ અરસામાં શાહી સેનાના આગમનના સમાચાર સાંભળીને શાહજહાં યમુના નદીના કિનારે કિનારે સસૈન્ય આગળ વધ્યો. શાહપુર પાસે કેટલીક સેના છોડીને તે કોટિલા તરફ ચાલ્યો. સુંદરદાસ, રાજા ભીમ અને દારાઅખાનની અધ્યક્ષતામાં પોતાની સેનાના ત્રણ વિભાગોને બાદશાહી પડાવોની ચારે તરફ લૂટમાર કરવા તથા રસદ-સામાનને રોકવા મોકલાવ્યા.

બિલૂચપુરનું યુદ્ધ

ઇ સ. ૧૬૨૩ માં માર્ચની ૨૬ મી તારીખે બિલૂચપુરના મેદાનમાં બંને પક્ષો વચ્ચે નિર્ણાયક યુદ્ધ ખેલાયું. જહાંગીર કે શાહ-જહાંએ તેમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લીધો નહોતો, માત્ર દૂરથી જ દોરવણી આપેલી. પાટનગરથી માત્ર વીસ ગાઉ દક્ષિણે આવેલી એ રણભૂમિમાં સારાચે દેશનું ભાવિ તોળાવાનું હતું.

શાહી સેના પચ્ચીશ હજાર સવારોની હતી. અબ્દુલ્લાખાન ફીરોઝજાંગને દસ હજારનું અને અન્ય બે સેનાપતિ આસફખાન અને ખ્વાજા અબુલહસન બક્ષીને બાકીનું સૈન્ય સોંપેલું અબ્દુલ્લાખાન, જે તે સમયનો સમર્થ સેનાપતિ હતો, તે અંદરખાનેથી શાહ-

the chief of the seditios, to take possession of the treasures and hidden wealth of those servants of the state who were at Agra. Amongst others he entered the house of Lashkar Khan, and seized Rs. 9,00,000. In the same manner, wherever he suspected there was property in the houses of other servants (of the Court), he stretched out his hand to seize it, and took possession of all that he found.” (Memoirs, Vol. II, PP. 249-50.)

જહાંને મળેલો હતો. યુદ્ધ સમયે તે વિદ્રોહી સેના સાથે ભળી જશે એવું તેણે શાહજહાંને વચન આપેલું.

બરાબર યુદ્ધ વખતે અબ્દુલ્લાખાન વિદ્રોહી સેના તરફ આંગળ વધ્યો. તેની સેનાને તથા સરદારોને લાગ્યું કે શત્રુ ઉપર હુમલો કરાઈ રહ્યો છે. ગુપ્ત વાત શાહજહાં અને સુંદરદાસ એ બેઉ જ જાણતા હોઈને તેમના સેનાપતિ દારાબખાનને પણ શત્રુ સમજીને તેનો સામનો કર્યો. આથી સુંદરદાસ તેને સમજાવ્યું આપવા તેની પાસે દોડી ગયો.

શાહી સેનામાં લંગાણ પડવાથી જહાંગીરની છાવણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. તેના અન્ય બંને સેનાપતિઓ તેને વક્ષદાર રહ્યા, પરંતુ નાના સરદારો ક્યે પક્ષે રહેવું તેનો ઘડીભર તો નિર્ણય ન કરી શક્યા. આમ બધે હલચલ મચી ગઈ; કોણ શત્રુ છે અને કોણ સાથી છે તેનો નિર્ણય પણ મુશ્કેલ બની ગયો.

સુંદરદાસનું મૃત્યુ

આ તરફ સુંદરદાસ દારાબખાન સાથે મસલત પૂરી કરીને પાછો ફરી રહ્યો હતો ત્યાં નવાઝિશખાન, જે અબ્દુલ્લાખાનની સેનાનો જહાંગીર-પરસ્ત સરદાર હતો, તેનો સામનો થઈ ગયો. તેની ટૂંકડી સાથેની ઝપાઝપીમાં સુંદરદાસને મસ્તકમાં એકાએક ગોળી લાગી અને તેનું ત્યાં જ મૃત્યુ થઈ ગયું.

આ સમાચાર સાંભળતાં જ શાહી સેના જે થોડી વાર પહેલાં હતાશ થઈ ગયેલી, તે જોસમાં આવી ગઈ, અને વિદ્રોહી સેનાનું વિજયી જણાતું પદ્ધતું પરાજયમાં ફેરવાઈ ગયું. શાહજહાંની છાવણીને તો તેના સરસંચાલક સુંદરદાસના મૃત્યુની કળવળથી મુશ્કેલ બની ગઈ. શાહજહાં ઘણો જ નાસીપાસ થઈ ગયો. તેની સેનામાં હાહાકાર મચી ગયો.

વિદ્રોહી સેના રાજ ભીમની વીરતાથી બચવા પામી. તેણે શાહી સેનાને ઠેઠ સંધ્યા સુધી આગળ વધતા રોકી રાખી. એ અર-

સામાં શાહજહાં દક્ષિણ તરફ સહિસલામત નાસી ગયો.

સુંદરદાસના મૃત્યુ અને વિદ્રોહી સેનાના પરાજયના ઉપલક્ષમાં જહાંગીરે ખુશાલી મનાવી અને તેના સરદારોના મનસખમાં વૃદ્ધિ કરી. તેણે આ વિજયને અદલાહની ભેટ તરીકે ઓળખાવ્યો. x

જહાંગીર તેના આત્મ-વૃત્તાન્તમાં જણાવે છે કે—“ખીજે દિવસે સુંદરદાસનું મસ્તક કાપીને મારી પાસે હાજર કરવામાં આવ્યું. તેનું ગોળીથી મૃત્યુ થતાં તેના દેહને પાસેના ગામમાં અગ્નિસંસ્કાર માટે લઇ જવામાં આવેલો, પરંતુ અગ્નિ પ્રગટાવવામાં આવે તે પહેલાં દૂરથી લશ્કર આવતું દેખાયું, એટલે પકડાઇ જવાની ખીકે સૌ નાસી ગયા. ગામના મુખીએ તેનું મસ્તક કાપીને ખાન આઝમ, જેની જાગીરમાં આ બન્યું, તેની પાસે પોતાની વફાદારી પ્રદર્શિત કરવા લઇ ગયો અને તેના મારફત તેને મસ્તક સાથે મારી પાસે લાવવામાં આવ્યો. મસ્તક ઓળખી શકાય એવું હતું. તેમાં કોઇ પરિવર્તન થયેલું જણાતું નહોતું. માત્ર કાન, જેમાં મોતીજડિત આભૂ-પણો હતો તે લઇ લેવાના આશયથી, કાપી લેવામાં આવ્યાં હતાં. તેને કોણે ગોળીથી ઠાર કર્યો તે કોઇ જણતું નહોતું. તેના મૃત્યુને પરિણામે શાહજહાં ફરી કદી આક્રમક યુદ્ધ આપી શક્યો નહિ.”*

x “As the aid of Almighty God is ever near this suppliant, at this crisis, when a leader of army such as Abdu-llah-Khan threw 10,000 cavalry into confusion and joined the enemy, and there was nearly a great disaster, a shot from a mysterious hand reached Sundar. At his fall the pillars of the courage of the rebels shook.” (Memoirs, Vol. II, P. 255).

* “Memoirs of Jahangir”, Vol. II, p. 256.

આ રીતે ગૂર્જરદેશાધ્યક્ષ, કાંગરાવિજેતા સુંદરદાસ અચાનક યુદ્ધભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. તેની વિદાયથી વિદ્રોહી સેનાનો આત્મા વિલાપ ગયો, બળવાની યોજનાનો આધારસ્તંભ તૂટી ગયો. તેના જવાથી શાહજહાંનું 'ધ્યેય ઝૂંટવાઇ ગયું' હોય એમ તેણે બચવા માટે નાસ-ભાગ શરૂ કરી.

ગુજરાતમાં પલટો

શાહજહાં અજમેરમાં લૂંટ ચલાવતો માંડૂ પહોંચ્યો. ત્યાંથી તેણે અબ્દુલ્લાખાનને ગુજરાતનો સૂબો નિયુક્ત કર્યો. સુંદરદાસ વિદ્રોહી સેનાની આગેવાની લેવા ગુજરાતમાંથી વિદાય થયેલો ત્યારે તેણે પોતાના ભાઈ કુંવરદાસને પોતાના સ્થાને નીમેલો. Δ હવે અબ્દુલ્લાખાનની નિમણૂક થતાં, કુંવરદાસ અને દીવાન સફીને રાજકોષ, રતનજીતિ સિંહાસન અને કમરપટ્ટો લઇ આવવા શાહજહાંએ આજ્ઞા મોકલાવી. અબ્દુલ્લાખાને વક્ષદારને પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમીને ગુજરાતમાં મોકલાવ્યો અને પોતે શાહજહાં પાસે માંડૂમાં રહી ગયો.

સફી મુમતાઝમહલની નાની બહેનને પરણ્યો હોઇને શાહજહાંએ ધારેલું કે તે પોતાને પક્ષે રહેશે, પરંતુ શાહજહાંના નસીબ આડે પાંદડું હતું. સફીના ભડકાવવાથી ગુજરાતના અમીરો શાહજહાંને પક્ષ લેતા અચકાયા આમ પણ બિલૂચપુરની હાર પછી

Δ “Sundar’s brother Kunhar was appointed in his room. When Sundar was killed, and Bi-daulat retreated after his defeat to Mandu, the Province of Gujarat was put in the charge of Lanatu-llah as his fief, and Kunhar was sent for along with Safi Khan, the Diwan.” (Memoirs, Vol. II, P. 262.)

શાહજહાં બજી ગુમાવી એકો હતો. જો કે સફીએ શાહજહાંના પક્ષમાં હોવાનું જાહેર કર્યું હતું અને કુંવરદાસ રાજકોપ, કમર-પટ્ટો વગેરે લઈને શાહજહાં પાસે જાય તે પહેલાં તેણે મહેમદાવાદનો રસ્તો લીધો. અંદરખાનેથી તેણે જહાંગીરને વફાદાર રહેલા સરદારો સાથે ગુફતેગો કરી સૌને એકત્રિત કર્યા.

કુંવરદાસ માંડૂ ગયો કે તરત જ તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને સફીએ અમદાવાદનો કબજો કરી લીધો. જડાઉ સિંહાસન, જેની કિંમત પાંચ લાખ રૂપીઆની હતી, તે ઘણું ભારે હોઈને કુંવરદાસ લઈ જઈ શક્યો નહોતો. તેના ટૂંકડાએ કરાવીને તેની સહાયથી સફીએ સેના પણ તૈયાર કરી લીધી. આ સાંભળીને અબ્દુલ્લાખાન જ્યેષ્ઠ હજારની સેના સાથે ઉતાવળો ગુજરાતમાં આવ્યો, પરંતુ નારંજમાં સફી દ્વારા પરાજિત થઈ, સુરતમાંથી ચારેક લાખ રૂપીઆ વસૂલ કરી, શાહજહાં પાસે માંડૂ આવ્યો ગયો.

સફીએ શાહજહાંના ટેકેદારો વફાદાર, મહમ્મદ તકી વગેરેને પકડી લીધા પરંતુ કુંવરદાસનું શું થયું એ જાણી શકાતું નથી. ‘મિરાત-ઇ-અહમદી’માં કુંવરદાસ સફી સાથેની લડાઈમાં મરાયો હોવા એવો ઉલ્લેખ છે □ અંગ્રેજ વેપારીઓએ તે સમયે આપેલા હેવાલ પ્રમાણે કુંવરદાસ પોતાનો સરસામાન મૂકીને ભાગી ગયેલો.* તે જહાંગીરના પક્ષે રહે છે અને બચે છે એવો પણ મત છે.+

□ “He ordered to be brought before him Kanhardas, brother of Vikramajit who laid down his life in a scuffle with Muhammed Safi Khan Diwan of the Subah....” Mirat-i-Ahmadi. P. 171.

* “English Factories”, Edited by Sir W. Foster, P. 233.

+ રતનભણિરાવ ભીમરાવ જોડે નોંધે છે કે “એ જ લડાઈમાં જહાં-

શાહજહાંએ ગુજરાત, માળવા, ખાનદેશ અને દખ્ખણના અમીરો અને સરદારોની મદદથી વિદ્રોહનો શંખનાદ ફૂંકેલો, પરંતુ ખિલ્જીપુરની હાર પછી ખુદ ગુજરાત જ તેના અધિકારમાંથી નીકળી ગયું—દક્ષિણનું પણ એ પ્રમાણે જ થયું.

વિદ્રોહની પરિસમાપ્તિ

ઈ. સ. ૧૬૨૬ ના જૂનમાં સંધિ થઈ ત્યાં સુધી શાહજહાં સ્વ બચાવમાં સતત નાસતો-ભાગતો રહ્યો. ઓરિસ્સા, બિહાર અને બંગાળમાં તેને સફળતા મળેલી પરંતુ તે અસ્થાયી રહી, કેમ કે સેનાપતિ મહોબતખાને તથા શાહજહાં પર્વેએ તેનો પીછો છોડ્યો નહિ. રાજા ભીમની વીરતા ઉપર તે સતત ત્રણ વર્ષ સુધી ઝઝૂમતો રહ્યો, પરંતુ તેના અવસાન બાદ તેની હિંમત તૂટી ગઈ તેનો ત્રાંજો સેનાપતિ દારાબખાન અવસરવાદી નીકળ્યો. અન્ય સરદારો પણ એક પછી એક તેનો સાથ છોડતા ગયા અથવા તો દેખાવ પૂરતા જ તેની સાથે રહ્યા.

આવા સંજોગોમાં નિરુપાય થઈને જહાંગીરની ક્ષમા યાચવા સિવાય તેને કોઈ માર્ગ દેખાયો નહિ સમ્રાટે પણ પોતાના પુત્રની ખરી હકાકત જાણીને તેને આખરે ક્ષમા આપી. આ રીતે પિતા અને પુત્ર વચ્ચે સમજૂતિ સધાતાં બળવાનો યથોચિત અંત આવ્યો અને સામ્રાજ્યમાં પુનઃ શાંતિ સ્થપાઈ.

આ બળવાને કારણે કરોડોની સંપત્તિ નષ્ટ થઈ, વેપાર-વાણિજ્ય પડી ભાંગ્યાં, અશાંતિ અને ઉપદ્રવથી ત્રાસેલી પ્રજા શાંતિથી ગોંધ પણ ન લઈ શકી અનેક ખ્યાતનામ સરદારો, અમીરો આ સંઘર્ષમાં હોમાઈ ગયા અથવા તો વિદ્રોહથી લાંછિત થયા; સેનાના

ગીરનો વિજય થાય છે, અને સુંદરનું મરણ થાય છે. કુંવર રાહ જોઈ છેવટે જહાંગીરના પક્ષમાં હોવાનું જણાવે છે અને બચે છે.”

“જેન સાહિત્ય સંશોધક” ખંડ ૩, અંક ૪, પૃ. ૩૯૮.

અસંખ્ય કસાયેલા સૈનિકો રોળાઈ ગયા. દખખણ તથા અફઘાનિ-સ્તાનમાં મોગલ સામ્રાજ્યની રાજનૈતિક હાનિ થઈ. આ હતી બળવાની ફલશ્રુતિ.

વિરલ પ્રતિભા

‘કલમ’ થી ‘તલવાર’ સુધી બદલી પામનાર તરીકે ફારસી તવારીખકારોએ સુંદરદાસને બિરદાવ્યો છે.* મોગલ-સામ્રાજ્ય વસ્તુતઃ સૈનિક સામ્રાજ્ય હોઈને પ્રત્યેક રાજપુરુષ માટે તલવાર અનિવાર્ય ગણાતી. કદર ધર્મચ્યુસ્ત મુલ્લાઓને પણ રાજકીય સોપાનો ચડતાં પહેલાં સૈનિક તરીકેની લાયકાત તો સિદ્ધ કરવી જ પડતી. પરંતુ સુંદરદાસ માટે તો એવું બન્યું કે ‘કલમ’ દ્વારા તેને જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થઈ તે ‘તલવાર’ દ્વારા થઈ શકી! વિષ્ટિકારની જેમ સેનાપતિ તરીકે પણ તે અન્નેડ ગણાયો. મેવાડ, દખખણ, કાંગરાના યુદ્ધોએ તેની કારકિર્દીમાં અભિનવ છોગાંઓ ઉમેર્યાં. જામ જશવંતસિંહ અને મહારાવ ભારમલ, જેઓ ગુજરાતમાં મુખ્ય રાજકીય પરિબળ રૂપે હતા, તેમની સામે પણ તેણે સૈનિક કાર્યવાહી આરંભેલી, જેના પરિણામે બન્નેએ સ્વયં જહાંગીરની મુલાકાતો લઈને પહેલી વાર જ આધીનતા સ્વીકારી લીધી. એ પછી તો સુંદરદાસ ગુજરાતનો સર્વેસર્વા બની ગયો. શાહજહાંએ જહાંગીર વિરુદ્ધ બળવો કરતાં સુંદરદાસે ગુજરાત, માળવા, ખાનદેશ અને દખખણના બળોને એક-

* He was a writer in the service of Prince Shah Jahan, and, for his uprightness and zeal he was made Mir-Saman (major-domo). On account of his high spirit and lofty nature he was raised from the pen to the sword” (“The Maathir-ul-Umara” Translated by H. Beveridge Vol. I, P. 412)

ત્રિત કરીને વિશાળ સુસજ્જ વિદ્રોહી સેના ઊભી કરી દીધી, જે શાહી સેનાથી બધી રીતે ચડિયાતી હતી એમ તવારીખનવીસો એકમતે સ્વીકારે છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે સુંદરદાસનું આકસ્મિક મૃત્યુ થઈ ગયું, અને તેના મૃત્યુથી ઉભય પક્ષોએ હાર-જીતનો ફેસલો સ્વીકારી લઈને યુદ્ધ મેદાનમાંથી લજ્જા વિના જ પાછા હટી ગયા !

તે જોવા પરમ વીર યોદ્ધો હતો તેવો જ દરિયાવ દિલનો અમીર હતો. રાજ-મહારાજઓ સમ્રાટને ન ધરી શકે એવી કિંમતી ભેટો તેણે શાહજાદાને ધરી છે ! દક્ષિણની સંધિ વખતે આદિલશાહે તેને બે લાખ રૂપીઆ અંગત બક્ષિશ રૂપે આપેલા, પરંતુ સુંદરદાસે આટલી મોટી રકમ પોતાની પાસે ન રાખતાં, ગોવામાંથી શાહજહાં માટે અમૂલ્ય ભેટ-સોગાદો ખરીદી. શાહજહાંએ તેની ભેટને અગ્રસ્થાને મૂકીને જહાંગીરને પોતાના વતીથી વિવિધ ભેટો ધરી દીધેલી જેથી સામ્રાટ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલો.

ટૂંકમાં સુંદરદાસ જેવી વિરલ પ્રતિભા મોગલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે. માત્ર એક જ દસકામાં તેણે જે અદ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું તેનો તો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે.

શાહજહાં તો ખીજે જ વર્ષે મોગલ સિંહાસન ઉપર બિરાજવા ભાગ્યશાળી બની શક્યો, પરંતુ કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ તે પ્રસંગે વિદ્યમાન રહેવા ભાગ્યશાળી બની ન શક્યા !

x

x

x

[૨] કુંરપાલ અને સોનપાલ : જૈન સાહિત્યમાં

સંઘર્ષાત બંધુઓ કુંરપાલ અને સોનપાલ ઓશવાળ જ્ઞાતિના, લોઢા ગોત્રીય હતા. તેમના વંશને ગાણી તરીકે ઓળખાવવામાં આવતું હતું એમ ઉત્કાણી લેખો દ્વારા જાણી શકાય છે. ભદ્રાચલમાંથી એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે જૈનાચાર્ય રવિપ્રભસૂરિએ ચૌહાણ વંશીય રાજપૂત રાજા લાખણસિંહ દેવડાને પુત્રપ્રાપ્તિ નિમિત્તે પ્રતિબોધ આપીને

જૈન ધર્માવનંતી કર્યો. ગુરુકૃપાથી તેને રામદેવ નામે પુત્ર થયો, જેનાથી લોહાવંશ ચાલ્યો. કાલક્રમે વંશવૃદ્ધિ થતાં તેમાંથી ચાર શાખાઓ પ્રાદુર્ભૂત થઇ. ધજમલના અન્વયમાં-ધજમલોત શાખામાં-પચાસમી પેઢીએ શોભાચંદ્ર થયા, જેમને આગરાની શિલા-પ્રશસ્તિમાં શૃંગ કહ્યા છે-તેઓએ સૌ પ્રથમ આગરામાં વસીને સં. ૧૫૦૧ માં જિનાલય બંધાવ્યું. તેમના વંશમાં કુરંપાલ સોનપાલ થયા.

લોહા વંશજો મૂળ ક્યાંના હતા એ વિશે સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળતું નથી. પરંતુ તેઓ ઘણી પેઢીથી આગરામાં આવીને વસ્યા હોવાથી શિલા-પ્રશસ્તિમાં તેમને ‘આગરાનિવાસી’ કહ્યા છે. ત્યાં તેમણે બંધાવેલાં અનેક જિનાલયો છે, જે દ્વારા તેમનો પ્રભાવ સૂચિત થાય છે.

ધર્મોદ્યોતનાં કાર્યો

કુરંપાલ સોનપાલે તથા તેમના પિતા ઋષભદાસે અંચલ-ગચ્છાધિપતિ ધર્મભૂર્તિસુરિ અને તેમના પદ્મધર શિષ્ય કલ્યાણસાગર-સુરિના ઉપદેશથી અનેક ધર્મકાર્યો કરીને પોતાનું જીવન ચરિતાર્થ કર્યું. આગરામાં ઉપાશ્રય, જેના ત્રણ તો મળ્યા (અધ્યત્યકાત્રિકં) હતા, શ્રી મહાવીરસ્વામી તથા શ્રી શ્રેયાંસનાથનાં બે લવ્ય જિનાલયો આદિ બંધાવ્યાં; શત્રુંજય તથા સમ્મેતશિખરના બે વિશાળ તીર્થ-સંઘો કાઢ્યા અને આખૂ, ગિરનાર આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરીને તેનો ઉદ્ધાર પણ કરાવ્યો તેમના દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત જનબિંબો આજે ભારતનાં અનેક સ્થાનોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે, જે દ્વારા તેમની કીર્તિની સૌરભ બધે પથરાયેલી જોવા મળે છે x એમની સામાજિક તથા ધાર્મિક કારકીર્દિનું વિવરણ કરવું અહીં અપ્રસ્તુત છે. માત્ર રાજકીય કારકીર્દિને સ્પર્શતી બાબતો જ અહીં નોંધશું.

xકુરંપાલ અને સોનપાલનાં કાર્યો તથા પ્રતિષ્ઠાઓ વિશે “અંચલ-ગચ્છ દિગ્દર્શન”, “અંચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો” આદિ ગ્રંથોં જોઈ જવા જિજ્ઞાસુઓને વિનંતી છે.

ઉપલબ્ધ પ્રમાણો

જૈન વાઙ્મયમાં પદ્માવલીઓ, ચરિત્રાત્મક રાસો, પ્રબન્ધો આદિ સાહિત્ય ઐતિહાસિક દસ્તાવેજની ગરજ સારે છે એમ કહેવામાં ખોટું નથી. અલબત્ત, તેમાં બધી જ બાબતો ઇતિહાસ-નિષ્ઠાથી કે તટસ્થતાથી જ આલેખાયેલી છે એમ માનવાને પણ કારણ નથી. કિંવદન્તી, અતિશયોક્તિ, વૈયક્તિક અભિનિવેશ, સ્વમત દુરાગ્રહ, ચમત્કારિક પ્રસંગોની બહુલતા આદિથી આવું સાહિત્ય તદ્દન મુક્ત ન હોય એ સમજી શકાય. જેટલી તેની માત્રા વધારે હોય તેટલી સાવધાની તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે રાખવી પડે આવા સાહિત્યમાં પણ પ્રાચીનતામાં ખપાવવા પૂર્વસૂરિને નામે ચડાવાયેલી સાંપ્રત કૃતિઓનો તોટો નથી આવી કૃતિઓ, જેનું કર્તૃત્વ શંકિત હોય, તે ભલે કોઈ પ્રાચીન ગ્રન્થ કે પ્રમાણ ઉપર રચાયેલ હોય, પરંતુ તેનો આધાર લેતા પહેલાં તેની વિગતોની ખૂબ જ ચકાસણી કરવી પડતી હોય છે. તેને આપણે શંકિત પ્રમાણ તરીકે અહીં ઓળખાવશું. આપણા કામ પૂરતી તેની સૂચિ આ પ્રમાણે છે:—

- (૧) “અંચલગચ્છની મોટી પદ્માવલી” (સં.) અમરસાગરસૂરિને નામે.
- (૨) “વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠીચરિત્ર” (સં.) અમરસાગરસૂરિને નામે.
- (૩) “શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિનો રાસ” (ગુ.) ઉદયસાગરસૂરિને નામે.

ઉપયુક્ત શંકિત પ્રમાણોની ૭૫ વર્ષ પહેલાંની એક પણ હાથપ્રત પ્રાપ્ત થતી નથી એ વાત ખાસ નોંધનીય છે.

શંકિત પ્રમાણો

પદ્માવલીમાં સંઘપતિના પિતા ઋષભદાસને અકબર બાદશાહના પ્રીતિપાત્ર કહ્યા છે. જુઓ—તત્ર અકબરબાદશાહસ્ય પ્રેમપાત્રં લોઢાગોત્રીય સમુદ્ભવ ઋષભદાસાખ્યો ધનિકઃ શ્રેષ્ઠી વસ-તિસ્મ ॥ કુંરપાલ સોનપાલને તેમાં જહાંગીરના ‘તેહેસીલદાર’ કહ્યા છે. જુઓ—તદા કેનચિત્ત્ ખલેન પ્રેરિતઃ સ પાતિસાહ

સ્તત્ર કુરંપાલ-સોનપાલાભિધ નિજ તેહેસિલદારાભ્યાં નિર્મા-
પિતૌ તૌ પૂર્વક્તૌ જિનપ્રાસાદૌ નિરીક્ષ્ય...॥

પટ્ટાવલીમાં ઉપયુક્ત ઉલ્લેખ સાથે એક ચમત્કારિક પ્રસંગ વર્ણવાયો છે, જેનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે : સંઘપતિ દ્વારા આગરામાં નિર્માણ પામેલાં જિનાલયો સંબંધમાં જહાંગીરે તેમને જણાવ્યું કે “તમારો પથ્થરનો દેવ જો દસ દિવસમાં મને ચમત્કાર નહિ દેખાડે તો હું બન્ને મંદિરો તોડી પાડીશ”. કલ્યાણસાગર-સૂરિ એ વખતે વાણારસી હોધને સોનપાલ તેમને હકીકત અવગત કરાવવા ઊંટ ઉપર બેસીને ચોથે દિવસે ત્યાં પહોંચ્યો. સૂરિએ તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે “હું આગરા આવી પહોંચીશ અને સઘળું સારું થઈ રહેશે”. પછી આકાશગામિની-વિદ્યાથી બીજો જ દિવસે તેઓ આગરા પહોંચ્યા. ત્યાર બાદ બે દિવસ પછી સોનપાલ પણ પુર ઝડપે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જહાંગીરને તે ચમત્કાર જોવા આચાર્ય પાસે તેડી લાવ્યો. આચાર્યે તેને પ્રતિમાને નમસ્કાર કરવા કહ્યું, તેમ કરતાં પ્રતિમાનો એક હાથ ઉચ્ચ સ્વરે ધર્મલાભ આપવાપૂર્વક ઊંચો થયો. આથી જહાંગીર ઘણો ચમત્કૃત થયો અને તેણે દસ હજાર સુવર્ણ મુદ્રિકા સૂરિને મોકલાવી છત્યાદિ.

“વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર”માં તથા “શ્રી કલ્યાણસાગર-સૂરિનો રાસ”માં પણ થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે એવું જ વર્ણન જોવા મળે છે. જહાંગીર કલ્યાણસાગરસૂરિને પગે પડીને ‘આ દેવ જ સાચા છે’ એવું બોલતો વિદાય થયો હોવાનું તેમાં જણાવાયું છે જુઓ—

જગૌ ચ સોનપાલોઽપિ । પાતિસાહં કૃતાંજલિઃ ॥

કૃપાં કૃત્વા સમાયાંતુ । ભવંતસ્તત્ર મંદિરે ॥ ૬૭ ॥

વિસ્મિતઃ પાતિસાહોઽપિ । સૂરીણાં પાદયોર્નતઃ ॥

સત્યઃ સત્યશ્ચ દેવોઽયમિતિ જલ્પન્ યયૌ તતઃ ॥ ૭૪ ॥

—(શ્રી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્રની પ્રશસ્તિ)

પટ્ટાવલીમાં ઉપર્યુક્ત પ્રસંગ સં. ૧૬૭૧, વૈશાખ સુદિ ૩ ને શનિવાર, એટલે કે આગરામાં સંઘપતિ દ્વારા ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા થઈ તે પછી તરત બન્યો હોવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. ક્યારે બન્યો તે વિષે ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ સં. ૧૬૭૨ પહેલાં તે બન્યો હતો એવું તેમાં અસંદિગ્ધપણે નોંધાયું છે.

એ પ્રસંગ જો સાચો માનીએ તો જહાંગીર આગરાના જિનાલયમાં સ્વયં પધારેલો એવું સ્વીકારવું પડે. પરંતુ વાસ્તવમાં જહાંગીર તે વખતે આગરામાં નહોતો, સતત પાંચ વર્ષ સુધી તે રાજધાનીથી સેંકડો ગાઉ દૂર અજમેર-માંડૂ-ગુજરાત આદિ પ્રદેશોમાં પરિભ્રમણ કરતો રહ્યો હતો એમ તેના આત્મવૃત્તાંત, તેમજ સત્તાવાર તવારીખને આધારે સ્વીકારવું પડે !*

અનુશ્રુતિમાં જહાંગીરના ગુસ્સા અંગે બીજું જ કારણ આપવામાં આવ્યું છે. તેને કહેવામાં આવ્યું કે-“ સેવડોને મૂર્તિયાં

x “ અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન ” માં આવા તો અનેક વિસંવાદી પ્રસંગો ટાંકીને મેં ઉપર્યુક્ત ગ્રન્થોને શંકિત કરાવ્યા છે. અલબત્ત, તે કોઈ પ્રાચીન કૃતિને આધારે રચાયેલા હશે, પરંતુ હાલમાં તો એ આધાર ગ્રન્થો પણ ઉપગ્રન્થ થઈ શકતા નથી. જહાંગીર અને આઠ કલ્યાણસાગરસૂરિના સમાગમ વિષે મેઘમુનિ કૃત “ સાહ રાજસી રાસ ” (રચના સં. ૧૬૬૦) માંથી પણ સ્ત્રવન તો મળે જ છે. તેમાં આચાર્યને “ બાદશાહ સલેમ જહાંગીર માન્ય ” કહ્યા છે આ સમકાલીન પુરાવો વધુ પ્રમાણભૂત ગણાય, પરંતુ તે કયા પ્રસંગે કહેવાયું, ક્યારે કહેવાયું ઇત્યાદિ વિષે જાણી શકાતું નથી અંચલગચ્છનું આવું તો ઘણું સાહિત્ય કાળના પ્રવાહ સાથે લુપ્ત થતું ગયું. એનો ઉદ્ધાર કરનાર કોઈ ન નીકળ્યું ! પચાસ-સાઠ વર્ષ પહેલાં મોડે મોડે ગ્રન્થોદ્ધારનું કાર્ય હાથ ધરાયું, તો વળી શંકિત કૃતિઓનો ફાલ નીપજ્યો !!

બનવાઈ છે ઔર હજૂર કે નામ કો અપને બુતોં કે પૈરોં કે નિચે લિખા દિયા છે. ” Δ આથી જહાંગીર ક્રોધે ભરાયેલો મૂર્તિઓના મસ્તક ભાગમાં તેનું નામ પુનઃ કાતરાવીને તેના ક્રોધને શાંત કરવામાં આવેલો.

ઉપર્યુક્ત લોકકથામાં કેટલું સત્ય હશે તે તો કોણ જાણે ? પરંતુ સં. ૧૬૭૧ ની પ્રતિષ્ઠાની બધી જ મૂર્તિઓના મસ્તક ભાગમાં આ અથવા તો તેને મળતા ઉદ્દેશો તો કાતરાયેલા છે જ : **પાતિ-સાહ શ્રી જહાંગીર વિજયરાજ્યે** ॥ આગરામાંથી પ્રાપ્ત થયેલી વિસ્તૃત શિલા-પ્રશસ્તિના શિરોભાગમાં પણ એ પ્રમાણે જ છે. મૂર્તિઓમાં ઉક્ત પંક્તિ પાછળથી મૂકવામાં આવી હોય એમ જણાય છે. રાજ્યાધિકારીઓ દ્વારા કોઈ વાંધો લેવાયો હોય અને એ રીતે તેનું નિરાકરણ થયું હોય એમ માનવામાં વાંધો નથી, પરંતુ જહાંગીરની ત્યાં ઉપસ્થિતિ ન હતી એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. જહાંગીરને નામે બધી વાતો ચડાવવાનું પ્રયોજન એ પ્રસંગને મહત્તા આપવા માટે પણ હોય.

ઉપર્યુક્ત શંકિત પ્રમાણોમાં પ્રક્ષિપ્ત બાબતો રદ ગણીએ તો આટલો સાર જરૂર કાઢી શકાય કે કુરંપાલ અને સોનપાલ જહાંગીરના ‘ તેહેસિલદાર ’ હતા. તેમણે બંધાવેલાં જિનાલય સંબંધમાં રાજ્ય તરફથી કોઈ વાંધો ઉઠાવાયેલો, પરંતુ સંઘપતિ બંધુઓએ પોતાની રાજકીય વગ વાપરીને તેનું યોગ્ય નિરાકરણ કરેલું અને વાત પતી ગયેલી. x

Δ પૂરણચંદ્ર નાહર દ્વારા સંપાદિત “જૈન લેખ સંગ્રહ” ખંડ ૨, લેખાંક ૧૫૭૮

x જહાંગીરને જૈનો પ્રત્યે અકાદષ્ટિ હોવાનું એક કારણ એ છે કે તેના રાજ્યારોહણ પછી શાહજહાદા ખુશરૂએ બળવો કરેલો ત્યારે ખરતરગઝઝાધિપતિ આઠ જિનસિંહસૂરિએ એવી લવિષ્યવાણી

આધારભૂત પ્રમાણો

કુરંપાલ સોનપાલના રાજકીય સ્થાન અને પ્રભાવને સ્થિત કરતા આધારભૂત પ્રમાણોમાં “ આચાર દિનકર ” ની પ્રત-પુષ્પિકા (લેખન સમય ૧૬૫૬ ના પોષ સુદિ ૫ ને ગુરુવાર) સૌથી પ્રાચીન છે. એ પ્રત તેમના પિતા કપલદાસના શ્રેયાર્થે લખાઈ અને આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિને અર્પિત થઈ. તેમાં બંને ભાઈઓને ‘ ભૂપાલમાન્યૌ ’ કહેવાયા છે. જુઓ—

તજ્ઞાયા રાજશ્રી સ્તદંગજો ધર્મવાન જનિ ધન્યઃ ।

સંઘમુખ્યોઽસ્તિ સાધુઃ શ્રીમચ્છ્રી ક્રષ્ણભદ્રાસાખ્યઃ ॥

તત્પત્ની રેખશ્રી સ્તદંગજઃ કુરંપાલ નામસ્તિ ।

અપરશ્ચ સોનપાલ આદયૌ ભૂપાલમાન્યૌ ॥*

કુરંપાલ સોનપાલે ઉક્ત પ્રત લખાવી ત્યારે અકબર આદેશ-હતું રાજ્યશાસન હતું. તેમણે સં. ૧૬૫૭ માં શત્રુજયનેા સંઘ કાઢેલો તે પહેલાં તેઓ અકબરના સમાગમમાં આવ્યા હતા એવું તે

ઉચ્ચારેલી કે ખુશરૂ આદેશાહ બનશે. આથી બિકાનેરના રાજા રાય-સિંહ, મંત્રી કર્મચંદ્ર બહાવત વગેરેએ તેનો પક્ષ લીધેલો. જહાંગીરે એ વાત દાદમાં રાખી. સમય આવતાં બિકાનેરના રાજવંશ અને મંત્રી કર્મચંદ્રના વંશનું તેણે યુક્તિપૂર્વક નિકંદન કાઢી નાખ્યું. શિખોના ધર્મગુરુ અર્જુનસિંહે ખુશરૂને માત્ર આશીર્વાદ આપ્યા તેના બદલામાં તેમને મત્યુદંડ આપવામાં આવ્યો. ‘ તુઝુક-ઇ-જહાંગીરી ’ માં જહાંગીરે આચાર્ય જિનસિંહસૂરિ માટે ઘણા તિરસ્કારભર્યા શબ્દો લખ્યા છે. જૈન સાધુઓને પોતાના રાજ્ય-માંથી હાંકી કાઢવા અંગે કાઢેલા ફરમાન વિષે પણ જહાંગીરે નોંધ લીધી છે. આવા સંજોગોમાં આગરામાં ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા થઈ શકી તે કુરંપાલ સોનપાલની રાજકીય વગને કારણે જ હોઈ શકે.

* ‘ પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ ’ પૃ. ૧૫૬ : જૈન-સાહિત્ય-પ્રદર્શન.

દ્વારા સૂચિત થાય છે. અકબર તે સમયે જૈન આચાર્યોના પ્રભાવ હેઠળ હતો એ સુવિદિત છે.

એવી જ રીતે તેમણે સં. ૧૬૬૬ ના માધ વદિ ૫ ને શુક્રવારે સમ્મેતશિખરનો વિશાળ તીર્થસંઘ કાઢેલો ત્યારે શાહી ફરમાન મેળવવા તેઓ જહાંગીર પાસે ગયેલા. દીવાન દોસ્ત મુહમ્મદ, નવાબ ગ્યાસ બેગ તથા અનીયરાયે તેમની સિકારસ કરી, ત્યારે ખુદ સમ્રાટે જ જણાવ્યું કે—‘હું એ ઉદારચરિત ઓસવાલોને સારી રીતે જાણું છું. એમનાથી અમારા નગરની શોભા છે. તેઓ અમારા “કોઠીવાલ” છે અને “બંદિ છોડાવનાર” એવું બિરુદ શોભાવે છે’, એમ જશકીર્તિ કૃત “સમ્મેતશિખર રાસ” (રચના સં. ૧૬૭૧) માં વર્ણન છે. જુઓ—

પાતિસાહી જે વડઈ ઊંખરઈ, દોસ મહિમદ દીવાની રે;
ગ્યાસ બેગ નવાબ વિચક્ષણ, અનીયરાય વડ ગ્યાની રે.
સક્તિ કરઈ આલિમપતિ આગઈ, એહઈ વડ વ્યવહારી રે;
મહાજન કાર ન લોખ્પઈ કદિ હી, બહુત બડે ઉપગારી રે.
સાહા જહાંગીર કહઈ મઈ જાણઉં, હમારા કોઠીવાલા રે;
બાંદ-છોડાવણુ-ખરુદ સોહાવણુ, અઢિલિક દિલ ઉસવાલા રે.
નગર હમારા ઇનથી સારા, બંદીજન આધારા રે;
જાણઈ આચારા બહૂત બિચારા, કાર એહ ઉપગારા રે. Δ

આ રાસ કુંરપાલ સોનપાલ વિશે સમકાલીન પુરાવો હોઇને તેની પ્રમાણભૂતતા વિશેષ છે. તેમનાં જીવનકાર્યો વિશે તેમાં ઘણું વર્ણન છે, જેમાં તેમની વીરતાનું વર્ણન આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. પાવાપુરીથી સંઘ સખરનગર પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજા રામદેવના મંત્રીએ સંઘનું સ્વાગત કર્યું મોટા સંઘ જોઇને રાજાની નજર

Δ મારા પ્રકાશ્યનાન “અંચલગચ્છીય રાસ-સંગ્રહ”માંથી.

ખગડી. તેની ધન પડાવી લેવાની વૃત્તિ સમજીને સંઘપતિએ તેને સાફ શબ્દોમાં સંભળાવી દીધું કે—“તમે તમારું વચન ચૂકી ગયા છો, તમને ધિક્કાર છે. તમારા મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને હું પાલગંજ જાઉં, ત્યારે તું મને ઓસવાલ સમજાજે!” સંઘપતિ પાસે જહાંગીરનું ફરમાન હોવાથી નવાદાના સાદીક મહમ્મદખાનના પુત્ર મીરઝા અબ્દુલ્લાખાન અને ગોમાના રાજા તિલોકચંદ્રે લશ્કર સાથે રાખ્યું. મીરઝાએ રાજા તિલોકચંદ્રને કહ્યું કે—“તેઓ મોટા વેપારી છે. તેમની પાસે હજરતના હાથનું લખેલું ફરમાન છે. તેમને કોઈ કષ્ટ આપશે તો તે અમારા ગુનેગાર થશે.” રાજાએ ખાત્રી આપી કે—“કોઈ ચિન્તા ન કરો. તેમને યાત્રા કરાવીને નવાદા પહોંચાડીશ. તેમને એક પાછની પણ નુકશાની નહિ થવા દઉં, જો થશે તો અગિયારગણું હું આપીશ.” એ દરમિયાન રાજા રામદેવને તેની રાણીએ કપકો આપતાં સમજી જઈને તેણે પોતાના મંત્રીને સંઘપતિને મનાવવા મોકલ્યો અને વાત પતી ગઈ.*

* તવ રોસઈ સંઘપતિ ઇમ બોલઇ, સુણિ હો વચન હમારે રે;
જો તું કાલ ચિકી તબ ચૂકા, ધિગ્ તેરા અવતારા રે.
મસ્તકિ તેરઇ હૂં પાંઉ ધરીનઇ, પાલગંજ મંઈ જાઉં રે;
તો હું ઉસવાલ મુંહિ જાણુઈ, ઉર કહાવિસ નાવઉં રે.

x

મીર્યા કહઈ સુણો એક વાત હમારી, રાજાજી એહઇ વડવ્યવહારી;
હઈ કુરમાન ઇનકઇ સીધઈ, હજરતિ કરી દીના નિજ હાથઇ.
ઇનકુ કોઈ કરઇગા રંજન, સોઇ ગુણહગાર હમારા જન,
સાહમા હાકિમ સબ ઠોરિકા આવઈ, ઉર ઇનકુ આગઇ અમરાવઇ.
તવ તિલોકચંદ રાજા રે ઇણિપરિ બોલઇ,
સાહિબ ઉર નકો તુમ્હ તોલઇ;
હરકત દમરી કી હોવઇએ કબહી,
તમઈ ઇચ્છારગુની દિઉં તબહી.

સમ્મેતશિખરની યાત્રા કરીને સંઘ સુખરૂપે આગરા પધાર્યો ત્યારે કુરંપાલ સોનપાલનું જહાંગીરે સન્માન કર્યું એમ રાસમાં કહેવાયું છે. જુઓ—

દિન દિન વલી ચડતી કલા એ, કુરંપાલ સોનપાલ;

સાહ જાંહિગીરઈ માનિયા એ, વખત વલી ભૂપાલ. ૪૭૩

“ આગરાનું ઐતિહાસિક સ્તવન ”માં વળી એવો ઉલ્લેખ છે કે જહાંગીરે સંઘપતિ બંધુઓને “ નગર શિરોમણી ”ની પદવી આપી. જુઓ—

સૌલસો ઉનત્તર સાલે, સંઘ નિકાલા શિખરજી કા;

સાહ કુરુપાલ સોનપાલ લોઢા સંઘપતિ, યાત્રીસંઘ અનગિનતી થા.

સંઘ સકલ સુખ પૂરવ આવી, જહાંગીરને માન ક્રિયા સંઘકા;

“ નગર શિરોમણિ ” પદવી દીની, ધન્ય ધન્ય જીવન ઈનકા.

આ સ્તવન જો કે પ્રાચીન કૃતિ નથી, પરંતુ તેમાં આગરાની ઐતિહાસિક ધર્મપ્રવૃત્તિનું વિશ્વસનીય વર્ણન નિબદ્ધ હોઈને અહીં ઉપયોગી બને છે.

સમ્મેતશિખરજીના સંઘ બાદ કુરંપાલ સોનપાલ દ્વારા આગરામાં યાદગાર પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ થયો. સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શનિવારે, તેમણે બંધાવેલાં બન્ને જિનાલયોમાં અનેક જિન-ર્ષિઓની આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિની નિશ્રામાં પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા થઈ. તે પૈકીના શ્રી શ્રેયાંસનાથ જિનાલયની એક વિસ્તૃત શિલા-પ્રશસ્તિ પથ્થરોના ઢગલામાંથી એકાએક મળી આવી એ વિશે પ્રાકૃત્યનમાં કહેવાઈ ગયું છે. પ્રશસ્તિ અંતર્ગત રાજકીય બાબતો નિમ્નોક્ત છે:

(૧) તેમાં સંઘપતિના પિતા ઋપલદાસને “ રાજમાન્ય ”

કહ્યા છે. જુઓ—

રેલામિધસ્તયોજ્યેષ્ઠઃ । કલ્પદ્રુરિવ સર્વદઃ ।

રાજમાન્યઃ કુલાધારો । દયાલુર્ધર્મકર્મ્મઠઃ ॥ ૧૫ ॥

(૨) કુરંપાલ સોનપાલને તેમાં જહાંગીરના “અમાત્યો” કહ્યા છે. જુઓ—

શ્રીજહાંગીરભૂપાલા-માત્યૌ ધર્મધુરંધરૌ ।
ધનિનૌ પુણ્યકર્તારૌ । વિખ્યાતૌ ભ્રાતરૌ ભુવિ ॥૨૦॥

(૩) તેઓ જહાંગીરની આજ્ઞા મેળવીને ધર્મકાર્યો કરતા હતા એમ પણ પ્રશસ્તિમાં કહેવાયું છે. જુઓ—

અવાપ્ય શાસનં ચારુ । જહાંગીરપતેર્નનુઃ ।
કારયામાસ તુર્ધર્મ્મ । કૃત્યં સર્વં સહોદરૌ ॥૨૧॥*

(૪) પ્રશસ્તિની ૧૯ મી કંડિકામાં બંને ભાઈઓને વસ્તુપાલની ઉપમાલાયક (વસ્તુપાલોપમાર્હી) કહ્યા છે.

શિલાપ્રશસ્તિમાં તેમને જહાંગીરના અમાત્યો કહ્યા છે તે ઉલ્લેખ ઘણો જ મહત્વપૂર્ણ છે. તેથી અગાઉનાં પ્રમાણોમાં તેમને ‘રાજમાન્ય’ કહ્યા હતા, પરંતુ સં. ૧૬૭૧ માં તેઓ ઉચ્ચ રાજ-

* પ્રો. બનારસીદાસે પ્રશસ્તિ અંતર્ગત મહત્વની બાબતોની વિદ્વતાપૂર્ણ વિચારણા કરી છે તેમાં રાજકીય ઉલ્લેખ ઉપરાંત સં. ૧૬૭૧, વૈશાખ સુદિ ૩ ને ગુરુવાર લખેલું હોઇને તેનું કારણ શોધી કાઢવા તેમણે ખાસ સચન કર્યું છે. અન્ય મૂર્તિલેખોમાં શનિવાર છે, અને પંચાંગ પ્રમાણે પણ એ દિવસે શનિવાર જ આવે છે. બનારસીદાસ જણાવે છે કે—“અંત મેં મેં” યહ નિવેદન કરના ચાહતા હું” કિ ઈસ પ્રશસ્તિ કે સંબંધ મેં દે બાતોં કી અધિક ખોજ આવશ્યક હૈ એક તો યહ કિ મુગલ બાદશાહોં કે ઇતિહાસ મેં કુરંપાલ ઔર સોનપાલ યા ઉનકે પિતા કા નામ દૂંડના ચાહિયે, ઔર દૂસરી યહ કિ વૈશાખ સુદિ ૩ કે બૃહસ્પતિ ઔર શનિ કયોંકર હો સકતે હૈ; ઈસ કા સમાધાન કરના ચાહિયે.” (‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ ખંડ ૨, અંક ૧, પૃ. ૨૯).

કીય કારકિર્દી ધરાવતા થયા, એમ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ પરથી નિવિ-
વાદપણે સિદ્ધ થાય છે. પ્રશસ્તિ સમકાલીન પુરાવો હોઇને તે પ્રત્યે
શંકા રાખવાનું કોઈ કારણ નથી.

આગરાની ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા પછી બરોબર બીજે જ વર્ષે
સં. ૧૬૭૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને ગુરુવારે સોનપાલના જ્યેષ્ઠ
પુત્ર રૂપચંદનું અમદાવાદમાં દેહાવસાન થયું અને તેની પાછળ તેની
ત્રણે પત્નીઓ સતી થઈ, તેના સ્મારકરૂપે આરસનો પાળિયો મૂક-
વામાં આવેલો, જે ગુજરાતના પ્રખર ઇતિહાસજ્ઞ રત્નમણિરાવના
જેવામાં આવેલો તે વિશે પ્રાકૃત્યનાં ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.+

આવો કલાત્મક પાળિયો કૂવાના થાળામાં જડેલો હતો.
પરંતુ અસલ તે સુંદર છત્રીમાં જડેલો હશે અને પછીથી એ તૂટી
જતાં નદી કિનારે રખડતો હશે એટલે કોઈએ તેને કૂવાના થાળામાં
જબ્બો હશે એમ જણાય છે. ઘણા જૂના વખતથી ત્યાંજ સ્મશાન
હતું એમ ‘મિરાતે અહમદી’ લખે છે. એટલે સ્મશાનમાં રૂપચંદની
પાછળ ત્રણે સ્ત્રીઓ સતી થઈ હશે.

પોણાએ કૂટ લાંબા અને એક કૂટ પહોળા શુદ્ધ ઘોળા આર-
સની શિલાને ફરતો હાંસિયો રાખવામાં આવ્યો છે, તેને ફરતો
લેખ કોતરેલો છે. વચ્ચેના લંબચોરસ લાગમાં ડાબી બાજુએ ઘોડે-
સવારની તથા જમણી બાજુ તેની ત્રણે સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ છે.

+ રત્નમણિરાવે પાળિયાનો લેખ, તેનો ફોટો તથા તેનું મનનીય
વિવરણ “જૈન સાહિત્ય સંશોધક”(ખંડ ૩, અંક ૪)માં રજૂ કરેલ છે.
તેઓ નોંધે છે કે—“આ પાળિયો હાલમાં છે એવા સ્થળમાં રાખવા
જેવો નથી. અમદાવાદના કલારસિક અને ઇતિહાસના શોખીન ગૃહ-
સ્થોએ કૂવાના માલિક પાસેથી એની માગણ કરી કોઈ સારા સ્થળે
કે કોઈ સંગ્રહસ્થાનમાં અગર તો અમદાવાદના લાવિ મ્યુઝિયમમાં
મૂકાવવા યતન કરવો જોઈએ.”

મથાળે સૂર્ય અને ચંદ્ર મૂક્યા છે. બધી મૂર્તિઓનાં મુખ ખંડિત છે. ઘોડાનું મુખ અખંડિત છે સાજ ઉપરથી ઘોડેસવાર લડવૈયો હોય એવો લાગે છે. સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ ઉત્તર ગુજરાત કે મારવાડ જેવો દેખાય છે અને ચૂંદડીની લાત પણ સ્પષ્ટ કાતરેલી છે. (જુઓ ફોટો પ્લેષ્ટ)

ઉત્કાણું લેખમાં પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ તથા દિલ્હીમાં જહાંગીરનું રાજ્ય હતું વગેરે છે. પરંતુ પાણિયાની મહત્વની દૃશ્યમાન બાબત એ છે કે રૂપચંદ્ર લડવૈયો હતો. ઘોડેસવારનો સાજ જોતાં તે વણિક તો ન જ લાગે. તેના પિતા સોનપાલની જેમ તે પણ ચોક્કો હોય એમાં શું નવાઈ? વળી તેની પત્નીઓ સતી થઈ એ પણ તેમની શૌર્ય-પરંપરાને અનુરૂપ ગણી શકાય. સામાન્યતઃ જૈનોમાં સતી પ્રથાનો ઉત્તર નિષેધ છે, ત્યારે તે ઘણું સૂચક ગણાય. △

કુરંપાલ સોનપાલની રાજકીય કારકિર્દી એ પછી વધતી ચાલી. તેમને ‘રાજા’ જેવી પદવી મળી, ને તેમને રાજ્યમાન્ય શાલિભદ્ર, મગધરાજ શ્રેણિક તથા મહારાજા સંપ્રતિ જેવા મહાપુરુષો સાથે સરખાવવામાં આવ્યા. ‘સોનપાલ સંઘાધિપ રાસ’ના મંગલાચરણમાં વર્ણન છે કે—

સાલિ ગુસાલી ભદ્ર અવતારો, ધુરિમ ગુણિ દાનિં અપારો;
સોનપાલ સોવનગિરિ સારો, કંઈ શ્રેણિક સંપ્રતિ અવતારો.
સાજણ સિંહસું જાણુઈ, સાજણ મણું રંજણું;
પુહવિહિ પયડ પ્રમાણ, જગિ કલિજુગ ગંજઈ.

△ ક્ષત્રિયો જૈનધર્મ સ્વીકારીને ઓસવાલ થયા એ બાબત સુવિદિત છે. એટલે જૈનોમાં સતી થવા સંબંધમાં જે ત્રીસેક પાણિયાઓ આજ દિવસ સુધીમાં પ્રકાશમાં આવ્યા છે તે બધા જ ઓસવાલ સંબંધિત જ છે. જુઓ: “ખીકાનેર જૈન લેખસંગ્રહ”, સં. શ્રી નાહટાળ

અન્નઈ શ્રવણિં સુણીજઈ, નંદનવનિ જિણિ રંગે રમી જઈ;
એ સવિ સધાર રાય સાધાર, રાય બંદિ છોડ બિરુદ આધાર.
થિર રાય થાપન કરએ, અવિ સંઘપતિ રાય*.

આ રાસની એકમાત્ર અપૂર્ણ હાથપ્રત પાટણના શ્રી હેમચં-
દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરમાં ઉપલબ્ધ છે. શરૂઆતમાં તેમણે કાઢેલા શત્રુ-
જય તીર્થના સંઘનું તથા તેના ઉદ્ધારનું તેમાં વિસ્તારથી વર્ણન
છે. તેમના રાજકીય સ્થાનને સૂચવતા ઉદ્દેશ્યો ‘બંદિછોડ’ નું
બિરુદ ઇત્યાદિ વર્ણન જ અહીં ઉપયોગી છે. રાસના વર્ણનને
આધારે કહી શકાય એમ છે કે તે આગરાની પ્રતિષ્ઠા પછી રચાયો
હશે, કેમ કે તેમાં સંઘપતિનું મંત્રી કે અમાત્યથી વિશેષ “રાજ”
જેવું વર્ણન છે. આ રાસના નામાભિધાનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે
ઉમરમાં સોનપાલ કુરંપાલ કરતાં નાનો (દ્વિતીય) હોવા છતાં
પ્રભાવની દૃષ્ટિએ ચડિયાતો હતો.

જૈનેતર પ્રમાણ

જૈનેતર પ્રમાણમાં એકમાત્ર, અને પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં સર્વ
શ્રેષ્ઠ ગણી શકાય એવું વિરલ “કેરપાલ સોનપાલ લોઢા ગુણ-
પ્રશંસા” નામક એક હિન્દી કાવ્ય સદ્ભાગ્યે પુરાતત્વાચાર્ય મુનિ
જિનવિજયજીને પાટણના ગ્રન્થાગારમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શક્યું છે.
કુરંપાલ સોનપાલની રાજકીય કારકિર્દી ચરમ સિમાએ પહોંચેલી
તે સમયે તે રચાયું હશે એમ તેના વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે
કહી શકાય છે. ઉપર્યુક્ત બધાં જ જૈન પ્રમાણો તેમની રાજકીય

* હાલમાં આ રાસનો માત્ર એ પાનાં જોટલો અંશ જ ઉપલબ્ધ
થયો છે. મૂળ તો તે અપૂર્ણ દશામાં જ છે. બાકીનો ભાગ મેળવીને
મારા પ્રકાશ્યમાન “અંચલગચ્છીય રાસસંગ્રહ”માં હું આ સંબંધમાં
વિશેષ પ્રકાશ પાડીશ.

કારકિર્દીના ઉદયકાળનાં કે પૂર્વાર્ધનાં જ હોઇને પ્રસ્તુત હિન્દી કાવ્યની મહત્તા અનેક ગણી આંકી શકાય છે:

સગર ભરથ જગિ, જગડુ જાવડ ભયે;
પોમરાય સારંગ, સુજશ નામ ધરણી. ૧

સેત્રુંજે સંઘ ચલાયો, સુધન સુખેત ખાયો;
સંઘપતિપદ પાયો, કવિ કોટિ કીર્તિ ખરણી. ૨

લાંહનિ કડાહિ ઠાંમ, ઠાંમ દુગ લાંન કહિ;
આનંદ મંગલ ધરિ ધરિ ગાવે ધરણી. ૩

ખસ્તપાલ તેજપાલ, હુએ રેખચંદ નંદ;
કોરપાલ સોનપાલ, કીની ભલી કરણી. ૪

કહિ લખમણ લોઢા, દૂનીકું દિખાઈ દેખ;
લછિકો પ્રમાન જોપે, ઐસો લાહ લીજિયે. ૫

આંન સંઘપતિ કોઉ, સંઘ જોપે કીયો ચાહે,
કોરપાલ સોનપાલ, કો સો સંઘ કીજિયે. ૬

સખલ રાય ખિલાર, નિખલ થાપના ચાર;
ખાધા રાઈ ખંદિ છોર, અરિ ઉર સાજકો. ૭

અડેરાય અવઠંલ, ખિતીપતી રાયખંલ;
મંત્રીરાય આરંલ, પ્રગટ સુલ સાજકો. ૮

કવિ કહિ રૂપ ભૂપ, રાઈન મુકટમનિ;
ત્યાગી રાઈ તિલક, ખિરદ ગજ ખાજકો: ૯

હય ગય હેમદાંન, માંન નંદકી સમાંન;
હિંદુ સુરતાણુ, સોનપાલ રેખરાજકો. ૧૦

સૈન ખર આસનકે, પૈજપર પાસનકે;
નિજ દલ રંજન, ભંજન પર દલકો. ૧૧

મદ મતવારે, વિકારારે અતિ ભારે ભારે;

કારે કારે બાદરસે, બાસવ સુજલકે. ૧૨

કવિ કહિ રૂપ, નૃપ ભૂપતિનિકે સિંગાર,

અતિ વડવાર ઐરાપતિ સમ બલકે. ૧૩

રેખરાજ નંદ, કોરપાલ સોનપાલ અંદ;

હેતવંનિ હેત ઐસે, હાથિનિકે હલકે. ૧૪*

કાવ્યની ભાષા જોતાં તે જોનેતર કવિ, જેનું નામ રૂપ સૂચ-
વાયું છે, તેની રચના સંભવે છે. કુરંપાલ સોનપાલના વ્યક્તિત્વનાં
બધાં જ પાસાને કવિએ જોસીલી જખાનમાં કલાત્મક રીતે વણી
લીધા હોઇને આ કાવ્યકૃતિને તત્કાલીન પદ્ય સાહિત્યનો એક ઉત્કૃષ્ટ
નમૂનો પણ ગણાવી શકાય એમ છે.

x

x

x

[૩] કુરંપાલ અને સોનપાલ એ જ

કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ હતા ?

આપણે સૌ પ્રથમ રાજકીય તવારીખમાંથી કુંવરદાસ અને
સુંદરદાસની આછી કાર્યરેખા જોઈ ગયા. એ પછી સંઘપતિ કુરં-
પાલ અને સોનપાલનું રાજકીય સ્થાન સૂચવતાં કેટલાંક પ્રમાણો
પણ નોંધી ગયા. હવે કુરંપાલ અને કુંવરદાસ તથા સોનપાલ અને
સુંદરદાસની અભિન્નતા દર્શાવતી કેટલીક સરખામણીની પર્યાયણા
કરવાનું અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રમાણોનું તારતમ્ય

કુરંપાલ સોનપાલ સંબંધમાં વિક્રમ સં. ૧૬૫૬ માં લખાયેલી
પ્રત-પુષ્પિકાનું પ્રમાણ સૌથી પ્રાચીન છે. ત્યારથી લઇને સં.

* મુનિ જિનવિજયજી દ્વારા સંપાદિત “જૈન સાહિત્ય સંશોધક”

ખંડ ૨, અંક ૧, પૃ. ૩૫.

૧૬૭૧ સુધીમાં અનેકવિધ પ્રમાણો જૈન-ગ્રન્થોમાંથી સારા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ પછી સં. ૧૬૭૨ નો પાળિયો પણ ઉપલબ્ધ થઈ શક્યો અને છેલ્લે તેમની રાજકીય-કારકિર્દી બ્યારે પુરબહારમાં ખાલી હતી તે સમયે રચાયેલું જણાતું હિન્દી કાવ્ય, જે જૈનેતર રચના સંભવે છે, તે પણ સહભાગ્યે સાંપડી શક્યું છે.

ઉપર્યુક્ત જૈન પ્રમાણોમાંથી નિમ્નોક્ત બાબતો સ્પષ્ટ રીતે તારવી શકાય છે: કુંરપાલ અને સોનપાલ એ બેઉ ભાઈઓ આગરાના ધનાઢ્ય વેપારી (ધનિક: શ્રેષ્ઠી) હતા. તેઓ ઘણા ધર્મપ્રેમી, દાનેશ્વરી અને પરાક્રમી યોદ્ધા પણ હતા. અકબર બાદશાહના રાજ્ય-કાળમાં તેમની રાજકીય વગ વધેલી એમ તેમના **ભૂપાલ-માત્યૌ** વિશેષણથી સૂચિત થાય છે. + તેમણે સમ્મેતશિખર તીર્થનો સંઘ કાઢેલો ત્યારે જહાંગીરે તેમના “અંદિ હોડાવનાર” બિરુદનો ઉલ્લેખ કરીને તેમને ‘કોડીવાલ’ કહ્યા. જહાંગીરે વિશેષમાં જણાવ્યું કે—“તેમનાથી અમારા નગરની શોભા છે.” તીર્થસંઘ બાદ જહાંગીરે તેમને ‘નગરશિરોમણિ’ની પદવી આપીને તેમનું બહુમાન કર્યું. એ પછી તેઓ રાજકાળમાં જોડાયા અને પોતાના પરાક્રમબળે જહાંગીરના મંત્રીપદે (**જહાંગીર ભૂપાલામાત્યૌ**) કેદ પહોંચ્યા. તેમની રાજકીય કારકિર્દીના ઉપલક્ષમાં તેમને રાજમાન્ય શાલિભદ્ર, મંત્રીવર્ય વિમલ તથા વસ્તુપાલ અને તેજપાલx વગેરે સાથે સરખાવવામાં આવ્યા. તેથીયે સંતોષ ન પામનારા કવિઓએ તેમને

+ તેમણે શત્રુજ્યનો સંઘ (સં. ૧૬૫૭) અકબરના શાસનકાળ દરમિયાન કાઢેલો હોઈને, રાજકરમાન મેળવવા સમ્રાટને તેઓ મળ્યા હોય અને તેના સમાગમમાં આવ્યા હોય એમ માની શકાય.

x ‘સમ્મેતશિખર રાસ’માં પણ આ પ્રમાણે વર્ણન છે:

વસ્તુપાલ તેજપાલ ભલા રે, વિમલ મહા મંત્રીશ;

ધણિ દીક્ર તે ઉલખ્યા રે, મોટી જસ જગીશ ૪૬૩

મગધરાજ શ્રેણિક તથા મહારાજ સંપ્રતિના અવતાર રૂપે ગણાવવા પ્રેરાયા.

હિન્દી કાવ્યમાં ઉપયુક્ત બાબતો ઉપરાંત બંધુયુગલના ઉન્નત રાજકીય સ્થાનને જોસીલી જળાનમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તેમાં તેમના ગુણકીર્તન ઉપરાંત તેમની પદવી રાજ જોવી હતી અને સોનપાલ તો ‘હિન્દુ સુરતાણ’ કહેવાતો હતો એવું વિશેષ વર્ણન પણ છે.

ઐતિહાસિક કોયડો : તેનો ઉકેલ

કુરંપાલ અને સોનપાલ વિશે ઉપયુક્ત પ્રશસ્ત ઉલ્લેખો મળતા હોવા છતાં મોગલ તવારીખમાં તેમનાં નામ સ્પષ્ટ રીતે જડતાં નથી. જહાંગીરે પોતાનું આત્મચરિત્ર લખ્યું છે તેમાં તત્કાલીન રાજકીય બાબતોનું શૃંખલાબદ્ધ વર્ણન છે, પરંતુ તેમાંથી પણ તેમનાં ચોખ્ખાં નામ જડતાં નથી. તેમના સમકાલીન પ્રમાણમાં તેમની રાજકીય કારકિર્દી વિશે ઘણું ઘણું કહેવાયું હોય અને રાજકીય તવારીખોમાં તેમનો નામોલ્લેખ સુદ્ધાં ન મળે એ કેવું ? ઇતિહાસનો એ એક જટિલ કોયડો જ ગણાય.

પ્રો. બનારસીદાસ જૈન જેવા વિદ્વાન પણ આગરાની શિલા-પ્રશસ્તિ, જેમાં કુરંપાલ સોનપાલને જહાંગીરના અમાત્યો કહ્યા છે, તે ઉપરથી જહાંગીરના રાજ્ય સંબંધી એકાદ બે ફારસી ગ્રંથો જોઈ જવા પ્રેરાયેલા પરંતુ નામ ન મળવાથી દ્વિધામાં મૂકાઈ ગયેલા. અંતે તેમણે કુરંપાલ સોનપાલ કે તેમના પિતા ઋષભદાસનાં નામ રાજકીય ઇતિહાસમાંથી શોધી કાઢવાનું વિદ્વાનોને સૂચન કરેલું, જે વિશે પ્રાકૃત્યનમાં કહેવાઈ ગયું છે.

ગુજરાતના ખ્યાતનામ ઇતિહાસકાર રતનમણિરાવ ભીમરાવ જોષ્ટે આ જટિલ કોયડાનો ઉકેલ બીજી રીતે શોધી કાઢે છે તેઓ એવો ખુલાસો કરે છે કે જહાંગીરના રાજ્ય સંબંધી ઇતિહાસમાં

કુંવરપાલ સોનપાલનાં નામ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતાં નથી એ ખરું, પરંતુ તેમાં કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ નામના એ ભાઈઓનાં પરાક્રમેનું જે વર્ણન આવે છે તે કાંઈક અંશે આ બંને ભાઈઓને બંધ બેસતું આવે છે એમનાં નામમાં તો મળતાં પાછું છે જ. કુંવર અને સુંદરે જહાંગીરના રાજ્યકાળમાં કેટલોક વખત ઉપયોગી અધિકાર ભોગવ્યો છે. કુંવરનું નામ કશ્મીરમાં કનહર લખેલું છે. જહાંગીરે તેમને કુંવર અને સુંદર એવા દૂકા નામે પણ ઓળખાવ્યા છે. સુંદરનાં પરાક્રમે કુંવર કરતાં વધારે જોવામાં આવે છે, જે વિશે પહેલા પ્રકરણમાં સપ્રમાણ કહેવાઈ ગયું છે. તેમના વર્ણનમાં કેટલુંક ‘સાદૃશ્ય રસમય’ છે, એમ પણ રત્નમણિરાવ જણાવે છે.

“આ વર્ણન જોતાં સુંદર એ જ સોનપાલ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સોનપાલનું સ્વર્ણપાલ તો પ્રશસ્તિમાં જ આપેલું છે* અને સુંદર એ શબ્દનું ભાષાંતર હોઈ શકે. જહાંગીરના અમાત્ય અને સુંદર એ સોનપાલનું નામ છે એમ માનીએ તો એ બે ભાઈનું ઉપરનું વર્ણન પ્રશસ્તિ અને હિન્દી કાવ્યને ખાસ મળતું આવે છે. બંનેએ x ગૂજરાતની દીવાની ભોગવી છે. હિન્દી કાવ્યમાં કુંવરપાલ

* આગરાની શિલા-પ્રશસ્તિની ૧૯ મી કંડિકામાં આ પ્રમાણે છે:
તત્સૂનુઃ કુંરપાલઃ કિલ ચિમલમતિઃ સ્વર્ણપાલો દ્વિતીયઃ ।
આ પંક્તિ દ્વારા એવું પણ સૂચિત થાય છે કે કુંવરપાલ મોટો અને સોનપાલ નાનો ભાઈ હતા.

x રત્નમણિરાવને સુંદર પણ દીવાન હોવાનું અભિપ્રેત છે, તે તેમની સમજફેર લાગે છે સૂએદાર-પ્રાન્તાધ્યક્ષની જેમ દીવાનની નિમણૂક પણ દિલ્હી દરબાર દ્વારા થતી અને તે હિસાબી અમલદારોનો વરિષ્ઠ તથા તમામ મૂકી રાજવહીવટનો ઉપરી હોવા છતાં તેનો દરજ્જો સૂએદાર પછીનો ગણાતો. આપણે જોઈ ગયા કે સુંદરે શાહજહાંના પ્રતિનિધિ તરીકે ગૂજરાતનો વહીવટ ચલાવેલો—પ્રાન્તાધ્યક્ષ તરીકે જ,

કરતાં સોનપાલનું વર્ણન વધારે છે, અને એને જ ‘હિન્દુ સુરતાણુ’ કહ્યો છે. ‘મંત્રીરાય’, ‘રાઈન મુકુટમણિ’ વગેરે શબ્દો પણ ખાસ સૂચક છે. □ સુંદર અને સોનપાલ બંને લઢવૈયા× અને પ્રતાપ અને સત્તામાં પોતે જ રાજા જેવા ‘ખિતિપતિ રાયખંભ’—જહાંગીર અને પછીથી શાહજહાંના ખાસ સ્તાંભ-સહાયક જેવા જણાય

કોઈના હાથ નીચે નહીં. સત્તાવાર તવારીખમાં તેનું નામ પ્રાન્તાધ્યક્ષ તરીકે નથી આવતું—શાહજહાંનું જ આવે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તો તેણે શાહજહાંની અનુપસ્થિતિમાં, તેના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રાન્તાધ્યક્ષની તમામ ફરજો બજાવી છે જહાંગીરે પણ તેના આત્મ-વ્રતાંતમાં આ હકીકતને સ્વીકારી છે, અને એટલે જ તેણે કહ્યું છે કે—
Sundar the Brahman administered and protected the country (i.e. Gujarat). આ હકીકતને આધારે સુંદરને ગૂર્જરદેશાધ્યક્ષ કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી આવતો. “મઆ-થીર-ઉલ-ઉમરા” (લેખન સમય ઇ. સ. ૧૭૪૧-૪૭)માં પણ આ આબતને પુષ્ટિ મળી રહે છે.

□ “હિન્દુ સુરતાણુ” અને “રાઈન મુકુટમણિ” એ બંને વિશેષણો અનુક્રમે “રાજા વિક્રમાજીત” અને “રાયરાયા” બિરુદો સાથે ખાસ સરખાવવા જેવાં છે, કેમ કે સુંદરદાસને જહાંગીર દ્વારા એ બંને બિરુદો પ્રાપ્ત થયાં હતાં એ વિશે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. સુંદરદાસનો રાજકીય હોદ્દો “મીર સામાન” (Mejor-domo) હોઈને “મંત્રીરાય” વિશેષણ પણ ઔચિત્ય ધરાવે છે.

× ‘સમ્મેતશિખર રાસ’માં સખરનગરના રાજા રામદેવને સંઘપતિ-ઓએ જે પરચો બતાવ્યો, અને ‘તેના મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને ચાલું તો જ હું ઓશવાલ સાચો’ એવી ધમકી ઉચ્ચારી તે તેમની વીરતાની ઘોતક છે. રૂપચંદનો પાળિયો પણ તેમના ચોદા હોવાની શાખ પૂરે છે, તે વિશે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.

છે. એ પણ નોંધવા જેવું છે કે પ્રશસ્તિ બન્ને ભાષ્યોને અમાત્ય કહે છે અને હિન્દી કાવ્ય તેથી પણ વધુ રાજા જેવું વર્ણન કરે છે. જહાંગીરના રાજ્યનો હેવાલ જોતાં આ કુંવર અને સુંદર સિવાય આવા પરાક્રમના ખીજા ભાષ્યો જણાતા નથી એટલે એ બે ભાષ્યો કુંરપાલ અને સોનપાલ હોય પાલ, દાસ વગેરે શબ્દો તો નામને છેડે લખનાર ગમે તેમ મૂકતા એવા દાખલા છે.”*

ગુણ-સાદૃશ્ય

રતનમણિરાવે સુંદરદાસ અને સોનપાલ વચ્ચે જણાતા સામ્યની મુખ્યત્વે આ મુદ્દાઓને આધારે વિચારણા કરી : (૧) નામ (૨) બંધુયુગલ (૩) રાજકીય પ્રભાવ (૪) જહાંગીરના અમાત્ય (૫) ઉચ્ચ બિરુદો (૬) લડવૈયા. એવી જ રીતે બન્નેના ગુણોનું સાદૃશ્ય પણ ધ્યાનાકર્ષક છે.

‘મઆથીર-ઉલ-ઉમરા’^૧માં તત્કાલીન આગેવાન મોગલ દરબારીઓના જીવન-વૃત્તાન્તોની સાથે સુંદરદાસનું જીવન-વૃત્તાન્ત પણ છે તેમાં કહેવાયું છે કે—“તેની પ્રમાણિકતા અને ઉત્સાહના ઉપલક્ષમાં તેને મીર-સામાનનો હોદ્દો અપાયો. ઉચ્ચ જુસ્સો અને આદર્શ સ્વભાવને લીધે તે કલમથી તલવાર સુધી બઢતી પામ્યો.” એ ગ્રંથમાં આદિલશાહે તેને બે લાખ રૂપીઆ જેવી મોટી રકમ ભેટ આપેલી, પરંતુ તેણે અંગત કામ માટે તે ન રાખી એ સંબંધમાં એક પ્રસંગ વર્ણવાયો છે, જે તેના દરિયાવદિલનો દ્યોતક છે.

* “જેન સાહિત્ય સંશોધક”, ખંડ ૩, અંક ૪, માં રતનમણિરાવનો લેખ.

△ સમસામુદ્દોલા શાહનવાઝખાન કૃત આ ફારસી તવારીખનું પણ એવ. ખેવેરીજે અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. મૂળ ગ્રંથનો પહેલો ભાગ ઈ. સ ૧૭૪૧ થી ૪૭ માં પૂરો થયો. ત્યાર પછી લેખકના મિત્ર મીર ગુલામઅલીએ ઈ સ ૧૭૫૬ માં કવચિત ફેરફાર સાથે

સોનપાલે ધર્મોદ્યોતનાં કાર્યોની જે પરંપરા સર્જી તે દ્વારા તેના ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ જુસ્સાનો ખ્યાલ મળી રહે છે. પોતે ધનાઢ્ય તેમજ ધર્મનિષ્ઠ હોઇને તેની પ્રમાણિકતા માટે કહેવાનું રહેતું નથી. તેના આદર્શ સ્વભાવનું દર્શન માત્ર એક જ પ્રસંગથી કરી શકાશે. આગરાની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે તેણે માતા-પિતા, પુત્રો-પૌત્રો, ભાઈ-ભાંડુઓ, સગા-સંબંધીઓના શ્રેયાર્થે જિનખિઓ તો ભરાવ્યાં જ છે, પરંતુ પોતાના નોકર (સ્વ-મૃત્ય) હરદાસના શ્રેયાર્થે પણ ખિંખ ભરવાનું તે ચૂક્યો નથી !+ આવા ઉમદા પ્રસંગનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. વળી જહાંગીર તેને ‘ખંદિ છોડાવનાર’ તરીકે ઓળખાવે છે તે પણ આ સંદર્ભમાં ખાસ સૂચક છે. સોનપાલ ઔદાર્ય માટે ખાસ પંકાયો હતો એમ ખુદ જહાંગીર તેને ‘ઉદાર ચરિત’ કહે છે તે દ્વારા સૂચિત થાય છે. સમ્મેતશિખરના સંઘ પછી તેણે ૧૨૫ સુંદર થોડા, ૨૫ હાથી અને અસંખ્ય દ્રવ્ય દાનમાં આપેલાં એમ આગરાની શિલા-પ્રશસ્તિમાં કહેવાયું છે, જે દ્વારા તેના દરિયાવ-દિલની પ્રતીતિ મળી રહે છે. આ રીતે એમના ગુણોનું સાદૃશ્ય પણ હૃદયંગમ છે

સમય-ક્રમની દૃષ્ટિએ

રતનમણિરાવે ઉપર્યુક્ત મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું ત્યારે તેમની નજર

તેનું પુનઃ સંકલન કર્યું. લેખકના પુત્ર અખંડુલ હેત્યએ ઈ. સ. ૧૭૬૮ થી ૬૯ માં તેનું વિસ્તૃતીકરણ કરીને તેમાં વિશેષ વૃત્તાન્તો ઉમેર્યા અને સમગ્ર ગ્રન્થનું ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં નૂતન સંસ્કરણ સંપૂર્ણ કર્યું, જેને આધારે અંગાળની ગ્રેયલ એશિયાટીક સોસાયટીએ ઈ. સ. ૧૮૮૭-૯૬ માં ત્રણ વૉલ્યુમ પ્રકાશિત કર્યાં. આવો મહત્વપૂર્ણ આકાર-ગ્રંથ રતનમણિરાવના વાંચવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

+ “અંચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા-લેખો”, લેખાંક ૪૪૩.

સમક્ષ ખીજ પ્રકરણમાં જણાવેલાં મોટા ભાગનાં પ્રમાણો નહોતાં અને એટલે તેઓ એ સંદર્ભમાં આ વિષયને સમય-ક્રમની દૃષ્ટિએ ન ચકાસી શકે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે એ વિશે પણ થોડું જણાવવું આવશ્યક બને છે.

સં. ૧૬૭૧ માં આગરામાં યાદગાર પ્રતિષ્ઠા થઇ એ પછી કુંરપાલ સોનપાલ વિશે જૈન ગ્રંથોમાંથી કયાંયે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી એ ઘણું સૂચક છે. તે પહેલાં (ઈ. સ. ૧૬૧૫ ની ફેબ્રુઆરી) સુંદરને મેવાડની વિષ્ટિમાં અસાધારણ સફળતા મળતાં તેણે રાજકારણમાં સક્રિયપણે ઝંપલાવ્યું હતું. માત્ર તેમણે બેએક વર્ષ પહેલાં આરંભેલાં બન્ને જિનાલયોનું નિર્માણ તથા તેમાં જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠા આદિ કાર્યો બાકી રહ્યાં હતાં, જે સં. ૧૬૭૧ માં સંપન્ન થતાં, તેઓ બન્ને ભાઇઓ વિવિધ રાજકાર્યો અંગે જુદે જુદે સ્થાને ફરતા રહ્યા એમ માની શકાય.

સમ્મેતશિખરનો સંઘ સં. ૧૬૬૯ માં નીકળ્યો, એ પછી કુંરપાલ સોનપાલને જહાંગીરે સન્માન્યા એ વિશે કહેવાઇ ગયું છે. એ પછી તેમને મેવાડના વિજયની સંધિની વાટાઘાટોમાં શાહીપક્ષે ભાગ લેવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હોય અને સોનપાલ ત્યાં ગયો હોય એવું સંગત-પ્રતીત થાય છે. ગમે તેમ હોય, પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે મેવાડ વિજય પછીની આગરાની શિક્ષા-પ્રશસ્તિમાં તેમને જહાંગીરના અમાત્ય કહ્યા છે. એમને જો કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ માનવામાં આવે તો સુંદર એ વખતે (સં. ૧૬૭૧)માં

÷ ‘સમ્મેતશિખર રાસ’માં જણાવાયું છે કે સોનપાલને સંઘ છાદવાનો વિચાર આવેલો. કુંરપાલે કહ્યું ‘સુંદર વિચાર ! હજી બિંબ-પ્રતિષ્ઠાને પણ વાર છે.’ આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આગરાનાં બન્ને જિનાલયોનું-નિર્માણ કાર્ય સં. ૧૬૬૯ માં સંઘ નીકળેલા ત્યાર પહેલાં ચાલતું હતું.

‘રાયરાયાં’નું બિરુદ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો હતો, અને સામ્રાજ્યના દીવાન પદ્ધતિને ‘મીર સામાન’ (Major-domo)નો ઉચ્ચ હોદ્દો તે ધરાવતો હતો, જે તેને અમાત્ય કહેવા માટે પૂરતો હતો.

એ પછી બીજે જ વર્ષે (સં. ૧૬૭૨ માં) સોનપાલનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર રૂપચંદ અમદાવાદમાં મૃત્યુ પામ્યો અને તેની ત્રણે પત્નીઓ તેની પાછળ સતી થઇ એમ તેમના પાણિયા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એ વખતે તેમનું કુટુંબ પ્રાયઃ કોઈ રાજકાર્ય અંગે આગરાથી અમદાવાદમાં આવીને વસ્યું હોય. ઈ. સ. ૧૬૧૮ માં સુદર ગુજરાતના અધિકાર પદે નીમાયો, તે પહેલાં કુંવર ત્યાં દીવાનપદે રહી ચૂક્યો હતો એમ જહાંગીર તેના આત્મવૃત્તાંતમાં નોંધે છે. એ અરસામાં રૂપચંદ પણ અમદાવાદમાં હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

ટૂંકમાં, જૈન-ગ્રંથોમાં કુરપાલ સોનપાલ વિષે પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં, કડીબદ્ધ વિગતો અંલેખાયેલી હોય અને સં. ૧૬૭૧ પછી તેમનો ઉલ્લેખ સુદ્ધાં ન હોય તે માટે ઉપયુક્ત કારણ સિવાય અન્ય સંતોષકારક ખુલાસો શું હોઈ શકે? વસ્તુતઃ પ્રસ્તુત અનુમાનને પ્રતિપાદિત કરવા માટે આ બાબત ઘણી જ જવજનદાર ગણાવી જોઈએ.

વાંધાઓ

રતનભણિરાવે પોતાના મંતવ્યના સમર્થનમાં પ્રમાણપુરઃસર દલીલો રજૂ કરી તેમ કેટલાક વાંધાઓ પણ તેની વિરુદ્ધમાં જણાવ્યા. તેઓ નોંધે છે કે—“પરંતુ કુંવર અને સુદર એ બે ભાઈઓના જહાંગીરના આત્મચરિત્રમાં આપેલા વર્ણન સાથે કુરપાલ સોનપાલનું વૃત્તાંત જેવું મળતું આવે છે, તેવા કેટલાક વાંધા પણ એ સામ્યમાં આવે છે. જહાંગીરના સમયમાં રાજ્ય વિક્રમાજીત નામના ઈલકાબવાળા ત્રણ પુરુષો જણાય છે. એક પત્રદાસ રાજ્ય વિક્રમાજીત, બીજો સુદ-દાસ વિક્રમાજીત, અને ત્રીજો બાંધુ અગર બાંધુનો

રાજા વિક્રમાજીત વાઘેલો. x એમાં પત્રદાસ અને સુંદરદાસ બન્નેને રાયરાયાનો દલકામ મળે છે. પત્રદાસ અકબરના વખતનો અમીર છે અને જહાંગીર એને ‘ખત્રી’ લખે છે. બાંધુના રાજાને વાઘેલો લખે છે આ ત્રણેને વિક્રમાજીત કહ્યા છે. અને તુઝુકે જહાંગીરીના ભાષાંતરકાર રોજર્સ અને બેવેરીજે આ ત્રણે પુરુષોને એક બીજામાં મેળવીને કાંઈ ગોટાળો કર્યો છે એમ એ ગ્રન્થની શબ્દસૂચિ ઉપરથી જણાય છે છતાં પણ બરોબર જોતાં સુંદરદાસ વિક્રમાજીત જૂદો જ પુરુષ હોય એમ જણાઈ આવે છે, અને એનાં પરાક્રમે બીજા બે કરતાં વધારે છે.

“બીજો વિરોધ જરા ભારે છે, અને તે એ કે ચરિત્રના પાછલા ભાગમાં જહાંગીર સુંદરદાસને ‘બ્રાહ્મણ’ કહે છે: * શરૂઆ-

x બાંધુનો રાજા અને વાઘેલો રાજા એ બન્ને સિદ્ધ વ્યક્તિઓ હોઈને એ બિરુદધારક કુલ ચાર પુરુષો હતા, એ વિશે અગાઉ જણાવ્યા ગયું છે. સમસામુદૌલા શાહનવાઝખાન કૃત ‘મઆથીર-ઉલ-ઉમરા’ નામક ફારસી ગ્રન્થમાં તત્કાલીન રાજદરબારીઓ વિશે માહિતીપ્રદ બાબતો સંગૃહીત છે. બેવેરીજે તેનું પણ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે તેમાં પૃ. ૪૧૨ ની ફૂટનોટ નં. ૫ માં સુંદરદાસને અલ્લાહબાદ વિભાગ અંતર્ગત બાંધુનો વતની કહ્યો છે અને ‘તુઝુક-ઈ-જહાંગીરી’ (અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૩૨૫) નો આધાર પણ આપ્યો છે. દેખીતી રીતે જ બેવેરીજે બાંધુના રાજા વિક્રમાજીત અને સુંદરદાસ રાજા વિક્રમાજીતને એક સમજીને અહીં પણ ગોટાળો કરી દીધો છે.

* જહાંગીરે તેને માત્ર બે જગ્યાએ જ બ્રાહ્મણ કહ્યો છે. જુઓ—

“...along with the Brahman Sundar who was his guide to the desert of error.” (P. 53).

“.....Sundar the Brahman, administered and

તમાં એવું કાંઈ લખ્યું નથી. આપણા લેખનો સોનપાલ એસવાલ જ્ઞાતિનો છે એ સ્પષ્ટ છે. એટલે જહાંગીરે જૂલમાં સુંદરદાસને બ્રાહ્મણ લખ્યો છે એવું સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી આ આખું એ અનુમાન તૂટી પડે છે. આટલા બધા સામ્યમાં આ એક વિરોધ ઘણો મોટો છે જહાંગીરે હિંદુની જ્ઞાતિ લખવામાં જૂલ ન કરે કે બધી વિગત બરોબર નોંધે જ એમ માનવાનું કારણ નથી. યૂરોપીય રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની મુલાકાત આત્મચરિત્રમાં નોંધી નથી. સર ટોમસરોનું નામ જ નથી, એટલે સુંદરની જ્ઞાતિ ખરી જ લખી હશે એમ પણ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ છે એટલે હાલ તો આ સામ્યને માટે વધારે કાંઈ ચોક્કસ કહેવાય નહીં. Δ એમ કહેવાય છે કે જહાંગીરના સમયમાં રાજ

protected the country [i. e. Gujarat] (P. 261)—
“Memoirs of Jahangir”, Vol. II.

Δ રત્નમણિરાવના આ લેખ પછી વર્ષો બાદ “ગૂજરાતનું પાટ-નગર અમદાવાદ” નામે પુસ્તક પ્રકાશિત થયું તેમાં તેમણે સુંદરની જ્ઞાતિ ‘ક્ષત્રિય’ જણાવી છે. તેમણે કયા આધારે લખ્યું છે એ નોંધ્યું નથી. જુઓ—“જહાંગીરના સમયનો ઇતિહાસ જોતાં આ નામ સ્પષ્ટ રીતે મળતાં નથી, પરંતુ એમાં કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ નામના બે ભાઈઓએ લજવેલા ભાગનું સારું વર્ણન છે. સુંદરદાસને જહાંગીરે ‘રાજા વિક્રમાજીત’નો ઈલકામ આપેલો તે હિંદી કાવ્યના ‘હિંદુ સુરતાણુ’ સાથે બંધ બેસે છે. જહાંગીર અને શાહજહાંનો એ જમણો હાથ હતો. મિરાતે અહમદીમાં પણ એમના ઉલ્લેખો છે અને એ બન્નેએ વારાફરતી ગૂજરાતની દીવાની કરી હતી એમ સમજાય છે શાહજહાંએ જહાંગીર સામે બળવો કર્યો ત્યારે સુંદરદાસે શાહજહાં તરફથી મુખ્ય ભાગ લીધો હતો અને છેવટે એનું મરણ થયું હતું. જહાંગીર પોતે લખે છે કે સુંદરદાસના

વિક્રમાજીતે જીવહિંસા અટકાવી હતી એમ તે સમયનો એક વિદેશી મુસાફર લખે છે. આ વિક્રમાજીત તે સુંદરદાસ હોય તો તે જૈન હોય એવો સંભવ બળવાન થાય”*

રત્નમણિરાવે ઉઠાવેલા ઉપયુક્ત બન્ને વાંધાઓ ઉપરાંત ત્રીજો વાંધો એ પણ ઉઠાવી શકાય કે આગરાની શિક્ષા-પ્રશસ્તિમાં કુંરપાલ સોનપાલના પુત્રો ઉપરાંત પૌત્રોનો પણ ઉલ્લેખ હોઇને એ વખતે તેઓ ઉંમરની દૃષ્ટિએ ‘વન’ માં તો હશે જ. આટલી ઉંમરે તેઓ રાજકારણમાં, ખાસ કરીને યુદ્ધોમાં આટલો લડાયક તેમજ નિર્ણાયક ભાગ કેમ ભજવી શકે ?x

ચઢાવ્યાથી શાહજહાંએ બળવો કર્યો હતો. આ બન્ને ભાઇઓ તે જ કુંરપાલ સોનપાલ એમ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ એમના વર્ણન તો મળતાં આવે છે, અને એ સિવાય જહાંગીરના સમયમાં બીજા ભાઇઓ એવી સત્તાવાળા જડતા નથી. જહાંગીર એમને ક્ષત્રિય કહે છે એ વાંધો આવે છે ખરો, પણ એ સમયમાં ઘણા ક્ષત્રિયો ઓસવાળ જ્ઞાતિમાં દાખલ થતા એ ભૂલવાનું નથી. સુંદરદાસ રાજા વિક્રમાજીતે ગુજરાતમાં જીવહિંસા અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.” (પૃ. ૬૬૯)

* રત્નમણિરાવે એ મુસાફરનું નામ આપ્યું નથી, એટલે તેની નોંધ વિશે જાણી શકાતું નથી, પરંતુ અગાઉ જણાવી ગયા તેમ, એ વખતે વ્યાપાર અર્થે ગુજરાતમાં આવેલા અંગ્રેજ વેપારીઓની નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે સુંદરદાસે ગાય અને ભેંસનો વધ અટકાવેલો, અને પરિણામે તેમનું ચામડું મળવું મુશ્કેલ બનેલું.

x જૈન પ્રમાણોને આધારે કુંરપાલ મોટો ભાઈ અને સોનપાલ નાનો (અપરજી) છે એવું તારવી શકાય છે. રાજકીય તવારીખમાં કુંવર અને સુંદરમાં નાનો મોટો કાણુ એ સ્પષ્ટતાથી ક્યાંય જણા-

આ વાંધાના જવાબ રૂપે એથી પણ મોટી ઉંમરે રાજકારણ ઉપરાંત યુદ્ધોમાં પણ પરાક્રમ દર્શાવનારાઓના અનેક દાખલાઓ ટાંકી શકાય. કુંવર અને સુંદરના સમકલીન, અને શાહજહાંના વિદ્રોહના સમર્થ પુરસ્કર્તા નવાબ અબ્દુર્રહીમખાન, જે ખાનખાનાંને ઉચ્ચ ખિતાબ ધરાવતો હતો, તેણે એટલી જ ઉંમરે અકબરના સમયમાં ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીને મોગલ સામ્રાજ્યને સંગીન બનાવવામાં જખરો હિસ્સો આપેલો. સિતેર વર્ષ વટાવી ચૂક્યો હોવા છતાં તે દક્ષિણના અટપટા અને થકાવી નાખે એવા યુદ્ધનો હવાલો સંભાળતો હતો અને શાહજહાંએ વિદ્રોહની ચિનગારી ચાંપી ત્યારે અલિપ્ત ન રહેતાં તેણે પૂરેપૂરા જુરસાથી તેમાં ઝંપલાવ્યું. અહીં સમસામયિક આ એક ઉદાહરણ જ બસ થશે.

અંતે, મુખ્ય મુખ્ય ફલીલો અને વાંધાઓ (વશે આટલું વિવરણ કરીને રતનમણિરાવના અંતિમ કથનની સાથે આ વક્તવ્ય અહીં પૂરું કરીએ. “કુરંપાલ સોનપાલ ગમે તે હોય, પણ જૈનોમાં કેટલીક મહાન વ્યક્તિઓમાં એમની પણ ગણતરી થાય છે, અને આપણો લેખ એમની દહીકતમાં કેટલીક પૂરવણી કરે છે. જહાંગીરના સમયના મહાપુરુષોના હેવાલમાં આ બંને વ્યક્તિઓની હજી વધારે તપાસ થવાની જરૂર છે મને જે સામ્ય નજરે પડ્યું છે તે વાંધાવાળું અને કાચું જ છે. આ સંબંધી કોઈ વધારે પ્રકાશ પાડશે એમ ઈચ્છું છું.”

વાયું ન હોયને આ પ્રશ્નને એ રીતે સરખાવી શકાયો નથી, નહીં તો આ વિચારણા અધિક રસમય બનત એમાં શંકા નથી. અલબત્ત, સુંદરદાસ અને સોનપાલ, કુંવરદાસ અને કુંરંપાલ કરતાં અનુક્રમે વધારે પરાક્રમવાળા તો તેમાં દર્શાવાયા જ છે આટલું સામ્ય પણ વજનદાર ગણાય.

“ મોગલ સમયના વૃત્તાન્ત ઉપર
મૌલિક પ્રકાશ પાડે છે. લેખક શ્રી ‘
ધક છે. એમની દૃષ્ટિ વિશદ્ છે : સાંપ્ર
સર્વાંશે વિમુખ છે. જૈન રાસા-સાહિ
સંબંધમાં તેઓ શંકા દર્શાવે છે છ
ત્યનો શુદ્ધ ઉપયોગ કર્યો છે. તેમની ભાષા શુદ્ધ-સરળ છે.
તેમણે પ્રાચીન પ્રમાણે અને કારસી તવારીખ અન્થોનો
અહીં સુંદર રીતે ઉપયોગ કરીને પ્રસ્તુત વિષયને પ્રમાણભૂત
કરવા શક્ય પ્રયાસ કર્યો છે. અંગલગચ્છના ઇતિહાસ ઉપર
તેમણે ખીજ પણ અન્થો લખ્યા છે. ખેદની વાત એ છે કે
આવા સાહિત્યની નોંધ સમાચાર-પત્રોમાં કે સામયિકોમાં
આવતી નથી. અંગ્રેજીમાં તો ક્યાંથી હોય ? પારિણામે
આપણી જ ભૂમિની સાંસ્કૃતિક તવારીખથી આપણે અજાત
રહીએ છીએ....લેખકે અહીં પ્રત્યેક હકીકતને વિવિધ પુરાવા
ઓથી પુષ્ટિ આપી છે, અને આખા વિષયને યોગ્ય ન્યાય
આપ્યો છે તેમણે કેટલાક વિરલ કારસી ઇતિહાસ અન્થોનો
નિર્દેશ કરીને તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું જે સૂચન
કર્યું છે તે ઉપર આપણા વિદ્વાનોએ તાકીદે અમલ કરવો
ઘટે છે.... લેખકના સંશોધનાત્મક દળદાર અન્થ ‘અંગલ-
ગચ્છ-દિગ્દર્શન’ ના વાચનથી મને તેમના પ્રત્યે આકર્ષણ
થયું છે. હું તેમને અન્ય પ્રયાસોમાં સફળતા ઇચ્છું છું.”

—પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર
નિવૃત્ત પ્રોફેસર, વડોદરા.